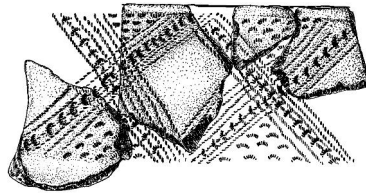

Теліженко С.А.

КЛЕШНЯ-3 - ПАМ'ЯТКА З КЕРАМІКОЮ КОСТЯНТИНІВСЬКОГО ТИПУ НА СІВЕРСЬКОДОНЕЧЧИНІ

В статті аналізуються матеріали пізньонеолітичного часу багатошарової пам'ятки Клешня-3. Розглянуті проблеми, пов'язані з виникненням пам'яток "константинівського типу".

Завершення робіт на Клешні-3 дозволило авторові узагальнити свої умовисновки щодо походження групи керамічного посуду, що має певні аналогії з керамікою Костянтинівського поселення (Нижній Дон). Відсутність серед матеріалів Клешні-3 виробів із рисами майкопської культури, яка є складовою частиною костянтинівської культури, вказує на відсутність факту перебування в Середньодонецькому регіоні представників цієї культури. Крім того, особисте ознайомлення автора з матеріалами Костянтинівського поселення дозволяє висловити припущення, що майкопський елемент на Костянтинівському поселенні має вторинний характер. Імовірно, наявність майкопського компоненту на Костянтинівці фіксує завершальний етап існування пам'ятки, коли концентрація середньостогівського населення у вказаному регіоні значно зменшилася під впливом населення з південного сходу. Автор погоджується з думкою, висловленою раніше Д.Я. Телегіним щодо виділення локальних груп пам'яток середньостогівської культури, які відрізняються одна від одної певними рисами матеріальної культури.

В 1967 році в Нижньому Подонні була відкрита одна з найяскравіших пам'яток доби енеоліту – Костянтинівське поселення [Кіяшко, 1967, с. 72]. Пам'ятка досліджена на площі приблизно 5000 м². За всі роки досліджень на Костянтинівському поселенні було зібрано об'ємну колекцію знахідок, представлену розвалами посудин, кремінним інвентарем, виробами з каменю та кісток тощо. Крім того, судячи з публікацій, на поселенні були виявлені залишки наземних жител та споруди господарського призначення. Згідно з об'ємами отриманої інформації, пам'ятка може бути поставлена в один ряд із такими відомими поселеннями доби енеоліту, як Дерев'яне та Олександрія.

В 1973 році у монографії, присвяченій аналізу пам'яток середньостогівської культури, Д.Я. Телегіним було виділено в Середньому та Нижньому Подонні Костянтинівську групу пам'яток [Телегін, 1973, с. 24]. У 1974 році автор розкопок Костянтинівського поселення В.Я. Кіяшко вперше поставив питання щодо

виділення пам'яток Костянтинівського типу в самостійну культуру [Кияшко, 1974, с. 11]. Велике значення для отримання хронологічного стовпчика мало відкриття у 1981 році багат шарової пам'ятки Роздорське-1 [Кияшко, 1987]. На Роздорському-1 було виявлено два генетично пов'язаних між собою культурних шари (6 та 7). На науковій конференції, присвяченій 100-річчю заснування Херсонського музею стародавностей, В.Я. Кияшком виступив із доповіддю, в якій він припустив, що Костянтинівське поселення одношарове [Кияшко, 1990, с. 40]. У своїй монографії, присвяченій огляду пам'яток неоліту-бронзи, які було досліджено до того часу в Нижньому Подонні, у розділі про Костянтинівське поселення В.Я. Кияшко узагальнив свої погляди щодо проблеми виділення Костянтинівської енеолітичної культури. Так, ним було запропоновано визначення косянтинівської культури як явища, що складається з двох компонентів – середньостогівського та майкопського [Кияшко, 1994].

В 2001 році побачила світ колективна монографія, яка була присвячена огляду пам'яток середньостогівської культури. Авторами цієї монографії була визнана правомірність виділення В.Я. Кияшком Костянтинівської культури [Телегин, Нечитайло, Потехина, Панченко, 2001, с. 8]. Проте до зведення пам'яток середньостогівської культури було включено і Костянтинівське поселення як пам'ятка, у якій наявні характерні для середньостогівської культури риси. Заслуговує на увагу робота Г.М. Поплевко, яку присвячено трасологічним дослідженням крем'яних наконечників стріл з Костянтинівського поселення [Поплевко, 1990]. Автор приділив увагу господарському аспекту використання цієї категорії знахідок. У подальшому Г.М. Поплевко у співавторстві з В.Я. Кияшком розвинула цю тему до більш конкретної реконструкції господарської діяльності поселенців [Кияшко, Поплевко, 2000]. Картографування наконечників за типологічними ознаками дозволило авторам підтвердити висунутий раніше В.Я. Кияшком висновок про наявність у пам'ятці двох культурних компонентів: середньостогівського, представленого наконечниками з рівною або виїмчастою основою, та майкопського, представленого, відповідно, асиметричними або ж так званими прапорцеподібними наконечниками.

Нещодавно до обговорення проблем, пов'язаних із Костянтинівською культурою, приєдналися також дослідники з України. У праці, яку присвячено огляду пам'яток доби неоліту – ранньої бронзи – “Поселения неолита-ранней бронзы Северского Донца”, автори звернули увагу на наявність у енеолітичному комплексі багат шарової пам'ятки Черникове Озеро-3 кремінного наконечника стріли асиметричної форми [Санжаров, Бритюк, Котова, Черных, 2000, с. 92]. Подібні форми кремінних знарядь, на думку авторів, знаходять аналогії у пам'ятках майкопської культури та мають поширення до нижньої течії Дону, а також середньої течії Сіверського Дінця.

В 2001 році на конференції в Ставрополі С.А. Теліженком було запропоновано коротку інформацію щодо досліджень на багат шаровій пам'ятці Клешня-3, де було знайдено уламки посуду, що мають певні аналогії серед керамічного

комплексу Костянтинівського поселення [Телиженко, 2001]. Автор висловив думку про можливість прямих стосунків населення Північного Кавказу із середньодонецьким. При цьому він звернув увагу на можливість експансії населення з Північного Кавказу до Подонеччя. Пізніше на Клешні-3 були проведені додаткові дослідження, що дозволили по-іншому розглянути проблему Костянтинівської культури.

В 2002 році побачив світ каталог радіовуглецевих дат, серед яких наявні аналізи залишків керамічних тиглів з Клешні-3 [Манько, Телиженко, 2002]. Пізніше ця праця була продубльована у фаховому виданні СНУ ім. В. Даля м. Луганськ [Манько, Телиженко, 2003].

На конференції, присвяченій 100-річчю діяльності В.О. Городцова в Державному Історичному Музеї (м. Москва), С.А. Телиженком та О.О. Бритюком на матеріалах Клешні-3 та інших пам'яток були розглянуті деякі аспекти металообробки в Середньому Подонеччі [Телиженко, Бритюк, 2003].

Слід також звернути увагу на цікаві праці Н.С. Котової та Є.О. Черних, що з'явилися нещодавно в археологічній збірці СНУ ім. В. Даля м. Луганськ Н.С. Котова, користуючись даними радіовуглецевих аналізів поховань з Олександрії, а також зіставляючи їх із особливостями поховального обряду деяких поховань, припустила можливість наявності у верхній течії Сіверського Дінця представників костянтинівської культури, які залишили ці поховання [Котова, 2003а; Котова, 2003б]. Публікація Є.О. Черних присвячена керамічному комплексу пам'ятки, у якому, на його думку, наявні дві традиції – середньостогівська, дереївського етапу та костянтинівська [Черных, 2003]. Під час розгляду проблеми, пов'язаної з можливістю чи неможливістю перебування нижньодонського-костянтинівського населення в Подонеччі ми звернемося до вказаних та інших робіт трохи нижче.

Опис пам'ятки та аналіз знахідок. Починаючи з 1994 року, луганськими археологами було досліджено декілька багат шарових пам'яток, локально зосереджених вздовж лівого берега р. Сіверський Донець у його середній течії. Більшість пам'яток концентруються на території Кремінського району Луганської області, який у цьому плані досліджується найбільш інтенсивно. На пам'ятках, розташованих тут, знайдено численні свідчення перебування енеолітичних племен великого хронологічного спектру – від раннього до пізніх етапів. Нашу увагу привертають пам'ятки, у яких наявні свідчення перебування племен середньостогівської культури дереївського етапу. Всього нам відомо більше 10 пам'яток цього етапу – стоянки, поселення та поодинокі знахідки. Дослідженнями, які на цей час проводяться на Занівському-1 (30 кілометрів на південь від Клешні-3) та на Закатному-1¹ (приблизно, в 180 кілометрах від указанного в цій

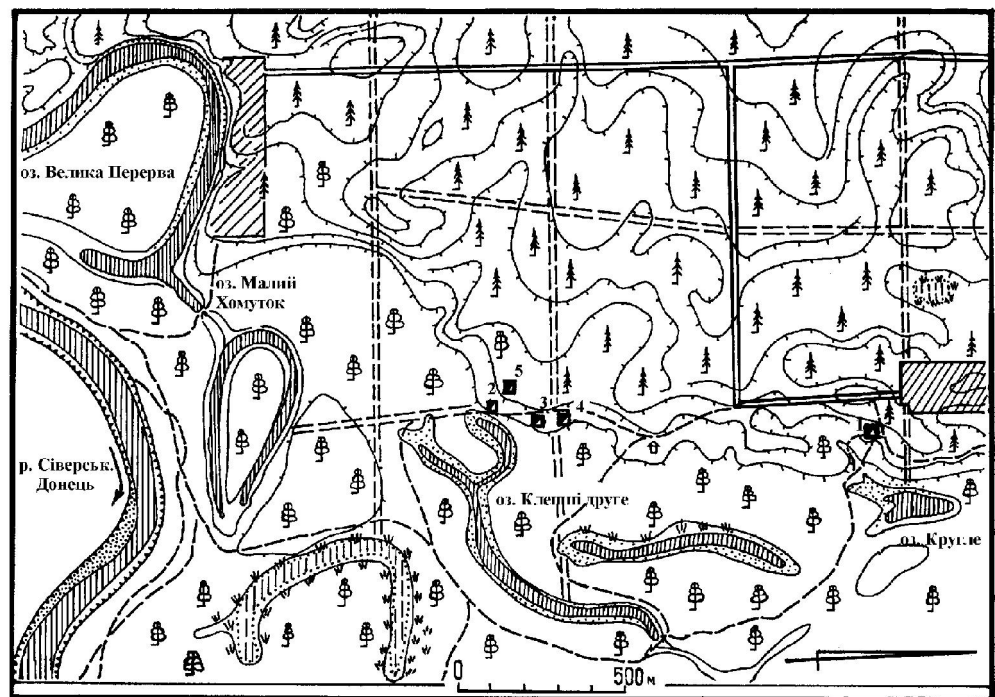
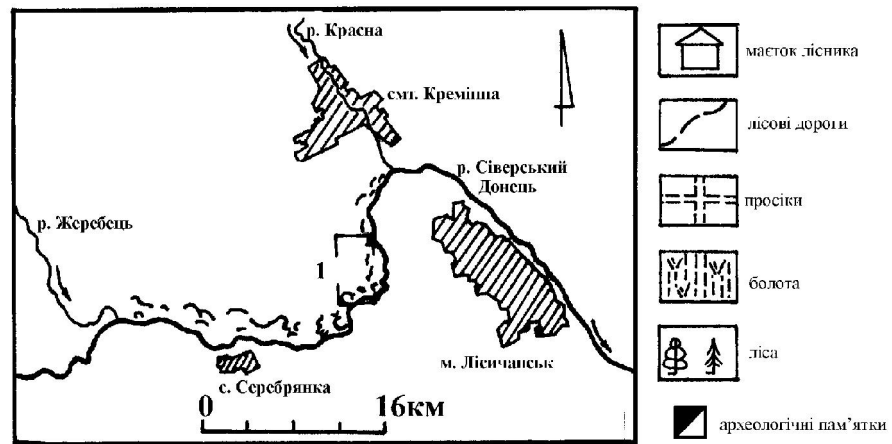
¹ Користуючись нагодою, хотілося б висловити щиру подяку В.В. Рогудеєву (Ростовська обласна інспекція з охорони та експлуатації пам'яток історії та культури, РФ) за надану інформацію щодо досліджень на Закатному-1, а також працівникам Азовського краєзнавчого музею (Ростовська

роботі регіону), було виявлено ще декілька пунктів дереївського етапу, що мають ідентичні для більшості пам'яток цього часу умови розташування та матеріальну культуру. Враховуючи ці обставини, неважко уявити собі безперервну смугу культурно споріднених поселень, що простягнулася від устя Осколу до нижньої течії Сіверського Дінця та нижньої течії Дону. Серед усіх відомих за публікаціями пам'яток дереївського етапу виділяється одне, що має незвичайні для даної культури риси. Йдеться про багатощарову пам'ятку Клешня-3, що досліджувалась автором у співпраці з В.О. Маньком протягом трьох років [Манько, Телиженко, 2000]. На Клешні-3 виявлено шар дереївського етапу середньостогівської культури, в якому серед керамічного комплексу були наявні риси, властиві 1-й групі підгруп А та Б керамічного комплексу Костянтинівського поселення. Враховуючи специфіку матеріалів Клешні-3, ми пропонуємо їх детальний розгляд.

Багатощарова пам'ятка Клешня-3 розташована на піщаній високій надзаплавній терасі лівого берегу р. Сіверський Донець, на березі озера Клешні друге (рис. 1). Тераса, на якій розташована пам'ятка, має виступ з досить пологою площадкою, розміри якої коливаються в межах 500-600 м². Більша частина тераси вкрита густою чагарниковою та деревною рослинністю. Досліджено 307 м² (рис. 2). Висота тераси відносно сучасного рівня води в озері становить приблизно 6 метрів. Східна частина площадки має різкий схил до озера. Крім відзначеної пам'ятки, на терасі розташовані також багатощарова пам'ятка озеро Клешні друге-1 (70 метрів на південь від Клешні-3) [Телиженко, Манько, Ковалева, 1999б], ранньонеолітична стоянка Клешня-2 (110 метрів на південний захід) [Манько, Телиженко, 1999а] та багатощарова стоянка Клешня -4, що розташована на північ від Клешні-3. Клешня-3 відокремлена від Клешні-4 глибокою виміною, що утворилася під дією стародавнього струмка й сучасними потоками дощової води. Невелика відстань між Клешнею-3 та озером Клешня друге-1 дає підстави для роздумів щодо хронологічного співіснування обох пам'яток у дереївський час, але ті шурфи, що були прокладені поміж обома пам'ятками, на жаль, не дають для цього підстав. Додамо також, що в місці розташування озера Клешні друге-1, тераса має значне зниження свого рівня (2,5 м над рівнем води в озері).

В енеолітичний час площа Клешні-3 була заселена як мінімум тричі, про що нагадують матеріали дереївського етапу середньостогівської культури, а також виразні, але, на жаль, небагаточисельні свідчення перебування в цій місцевості населення репінської та ямної культур. Майже вся тераса була насичена знахідками середньої та пізньої бронзи, що, зрозуміло, не могло не відбитися на умовах залягання матеріалів більш раннього часу. Але слід зауважити, що переважна частина знахідок дереївського часу, що концентрувалася в західній, південно-західній та північно-західній частинах пам'ятки не відчула значного

Рис. 1. Схема розташування пам'яток доби неоліту- енеоліту:
1 - Зелена Горниця-4; 2 - оз. Клешня друге-1; 3 - Клешня-3; 4 - Клешня-4; 5 - Клешня-5.

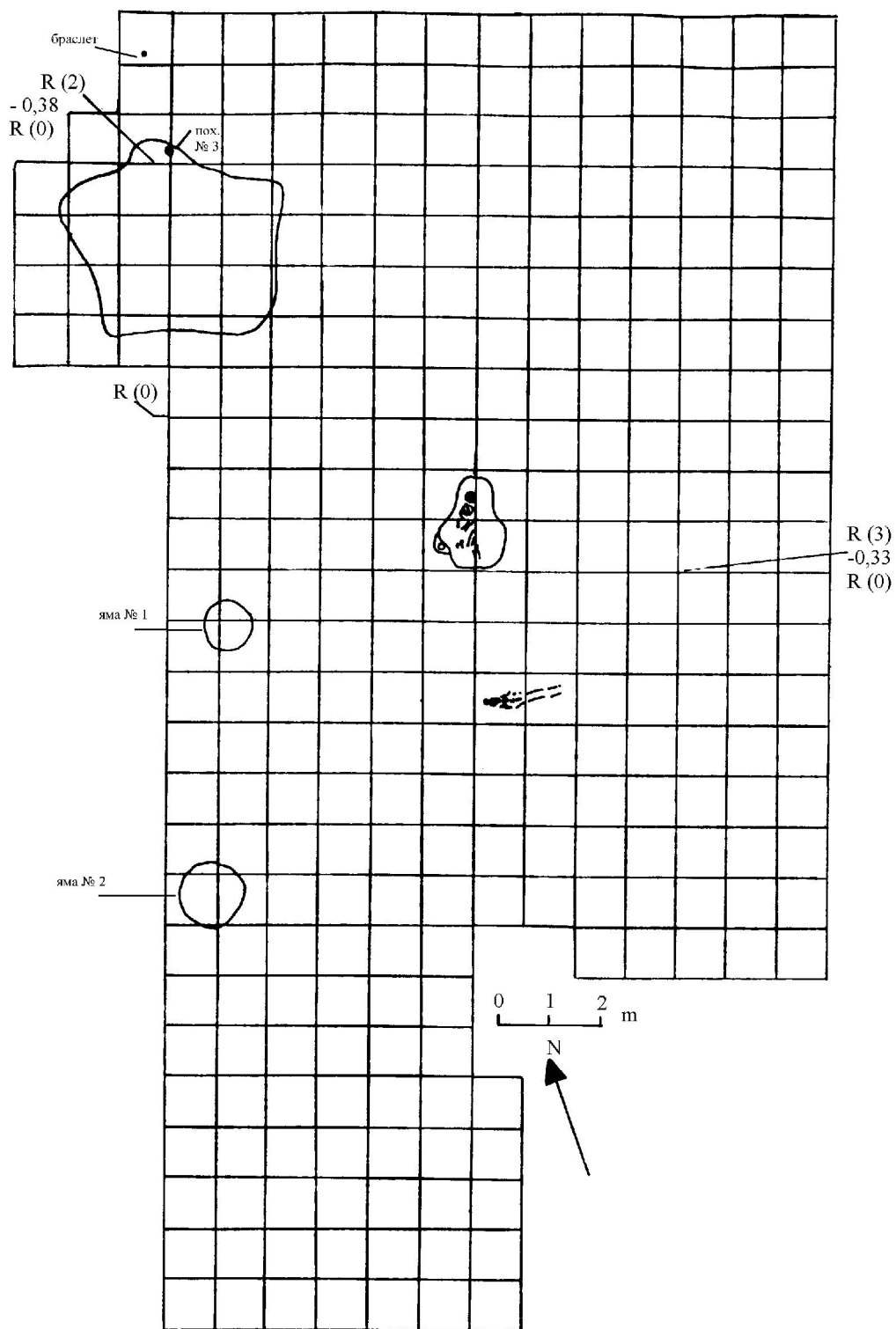

Рис. 2. План багаточислової пам'ятки Клешня-3.

впливу пізніх поселенців (рис. 3-7, 1). На інших ділянках пам'ятки, слід визнати, шари були змішані. Через це знахідки з перевідкладених ділянок визначалися за типологічними ознаками, властивими тій чи іншій культурі. У одному випадку шар енеолітичного часу був прорізаний круглою ямою доби бронзи, можливо, господарського призначення (рис. 10, 2). На щастя, ця пізня споруда не завдала великої шкоди енеолітичному шарові. Інша яма ледь не прорізала шар доби енеоліту (рис. 10, 1). Слід відзначити, що будь-яких цікавих знахідок у ямах знайдено не було. Невелика кількість подрібненої кераміки свідчить про те, що ями було зроблено представниками бондарихінської культури пізньої бронзи. Відсутність споруд або вогнищ енеолітичного часу може свідчити як на користь того, що пам'ятка становить тимчасову стоянку, можливо неодноразового відвідування, так і те, що будь-які ознаки будівлі або споруд не збереглися внаслідок дії пізніх мешканців цієї місцевості.

Стратиграфія пам'ятки має поширений для даної місцевості малюнок на шарувань (рис. 7,2-8, 9, 10,3) (зверху донизу):

- дерновий шар – 5-6 см;
- супісок темний гумусований – 20-25 см;
- супісок коричневий гумусований – 30-40 см;
- спресований пісок коричнево-сірого кольору – до 40 см;
- пісок білий – 70-80 см від денної поверхні.

Горизонт із знахідками розглядуваного часу простежено у верхній частині шару супіску коричневого гумусованого. Вище, у шарі супіску темного гумусованого, були зафіксовані знахідки ямно-репинського часу, а також доби середньої та пізньої бронзи.

Найбільш численною категорією знахідок є кремінні вироби. Крім того, матеріальна культура дереївського часу представлена уламками глиняного ліпного посуду, уламками тиглів зі слідами металевго шлаку зеленого кольору на стінках та кістковою пронизкою. Знайдено також бронзовий браслет, у якому, судячи з аналізів, основним компонентом виступає мідь. Слід зауважити, що браслет було знайдено в перевідкладеному шарі, тому особистої впевненості щодо його походження в нас немає. Уламки тиглів та поодинокі шматочки металу зеленого кольору, які було знайдено в пам'ятці, дають підстави припускати виробництво металевих предметів або ж виплавляння металу безпосередньо в досліджуваній місцевості.

На жаль, кістки тварин, що були знайдені в пам'ятці, неможливо використовувати в цьому дослідженні через те, що практично всі вони мають більш пізні походження і до того ж фіксувалися переважно в кротовинах. До цього слід додати, що будь-які кістки доби неоліту та енеоліту, на цій пам'ятці взагалі не виявлено. Виняток становлять кістки померлих із поховань, які було досліджено в пам'ятці [Манько, Телиженко, 2002, с. 6; с. 37, 38]. Але в цьому разі треба звернути увагу на досить велику глибину, на якій було знайдено ці поховання. Можливо, що гарному збереженню кісток сприяли якісь природні умови.

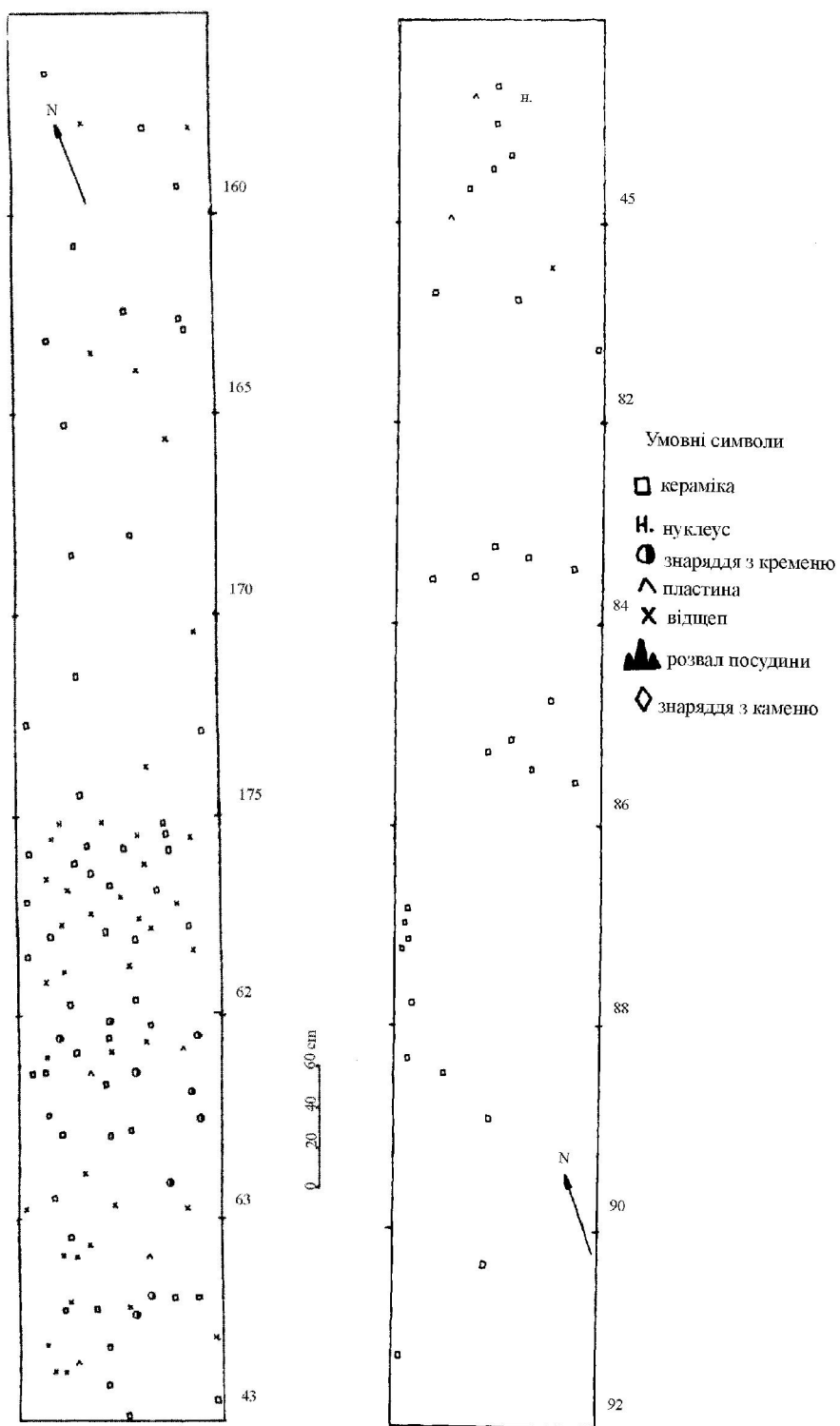

Рис. 3. Клешия-3. План розкопу.

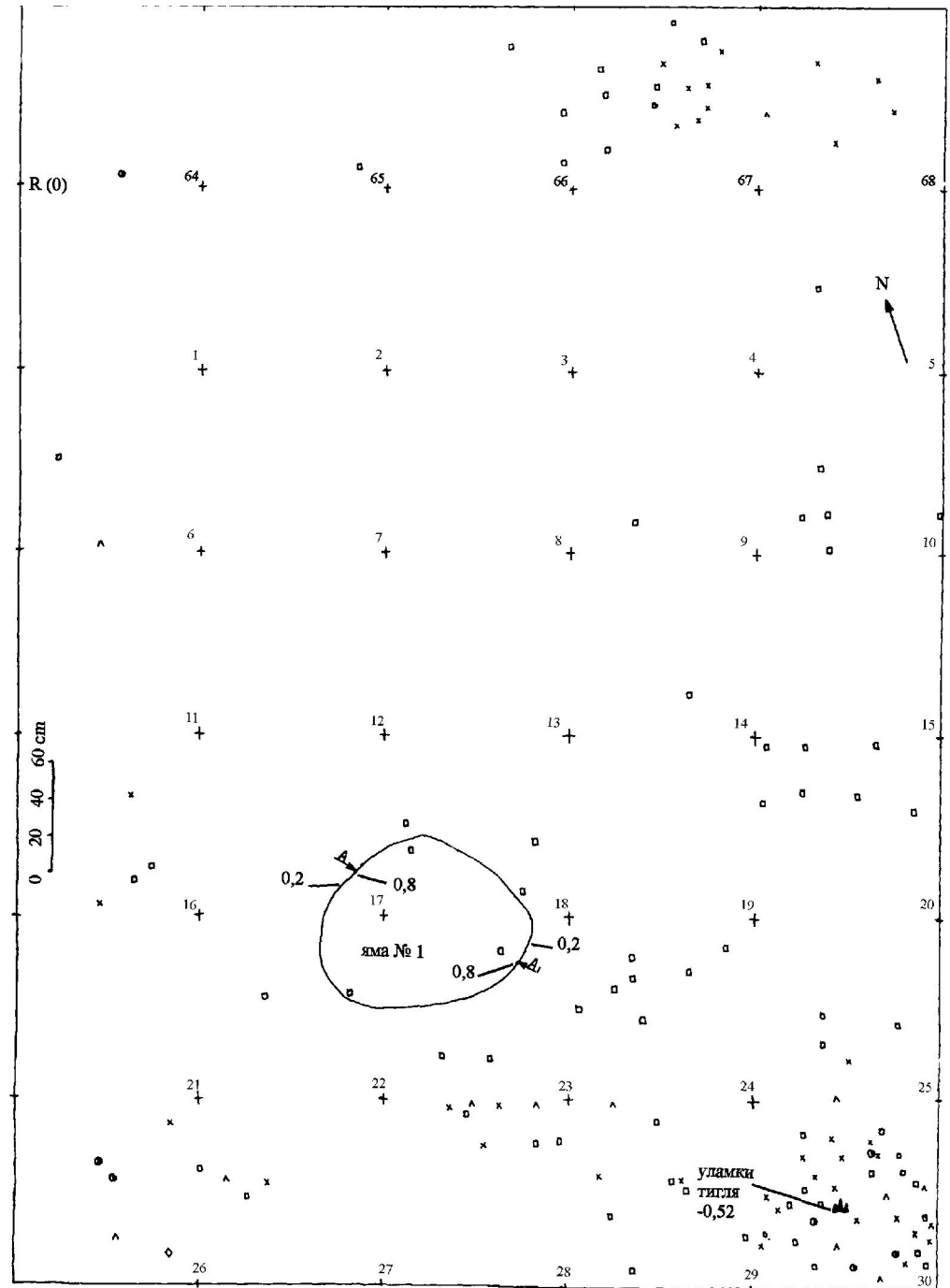

Рис. 4. Клешні-3. План розкопу.

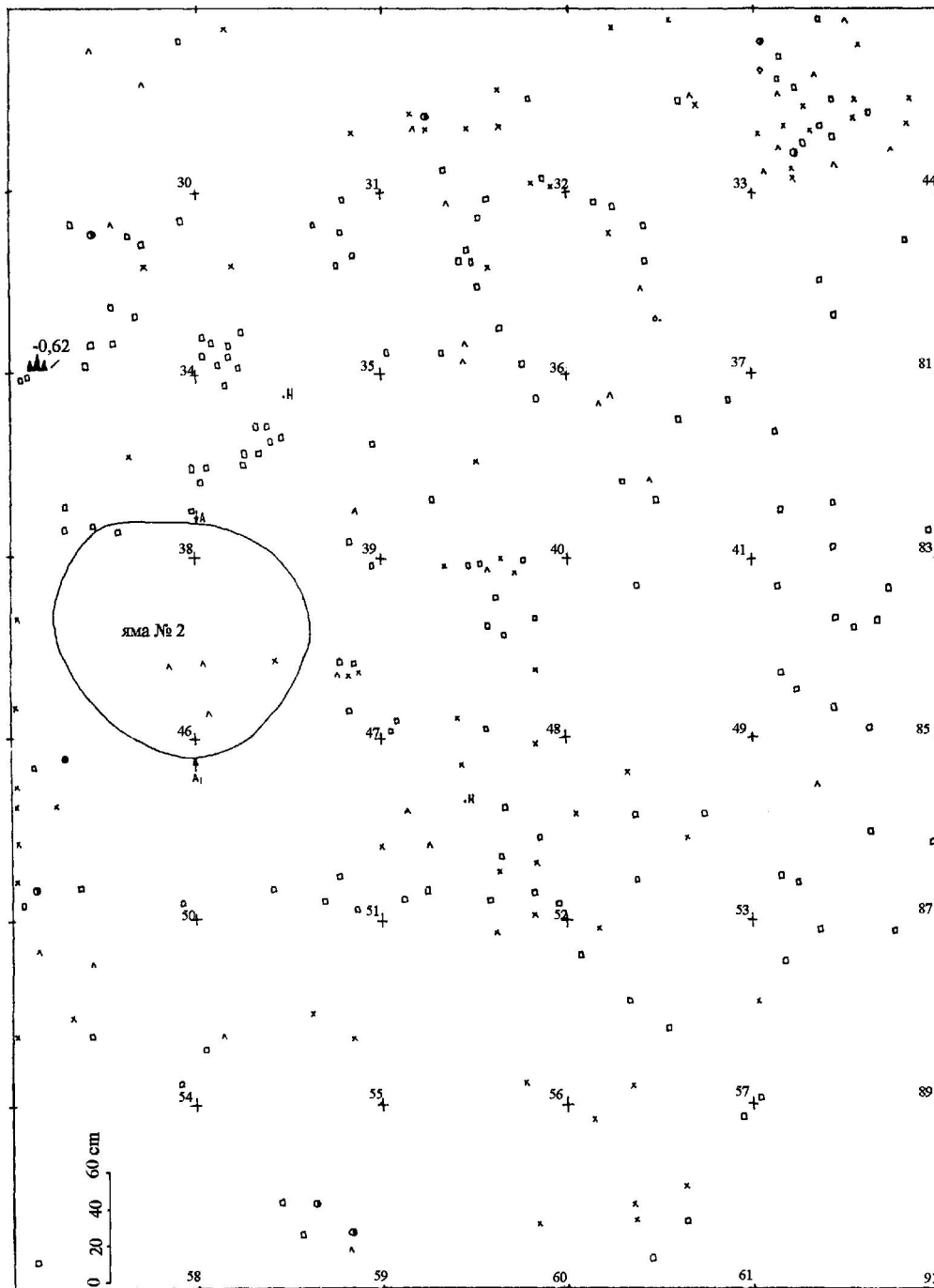

Рис. 5. Клешня-3. План розкопу.

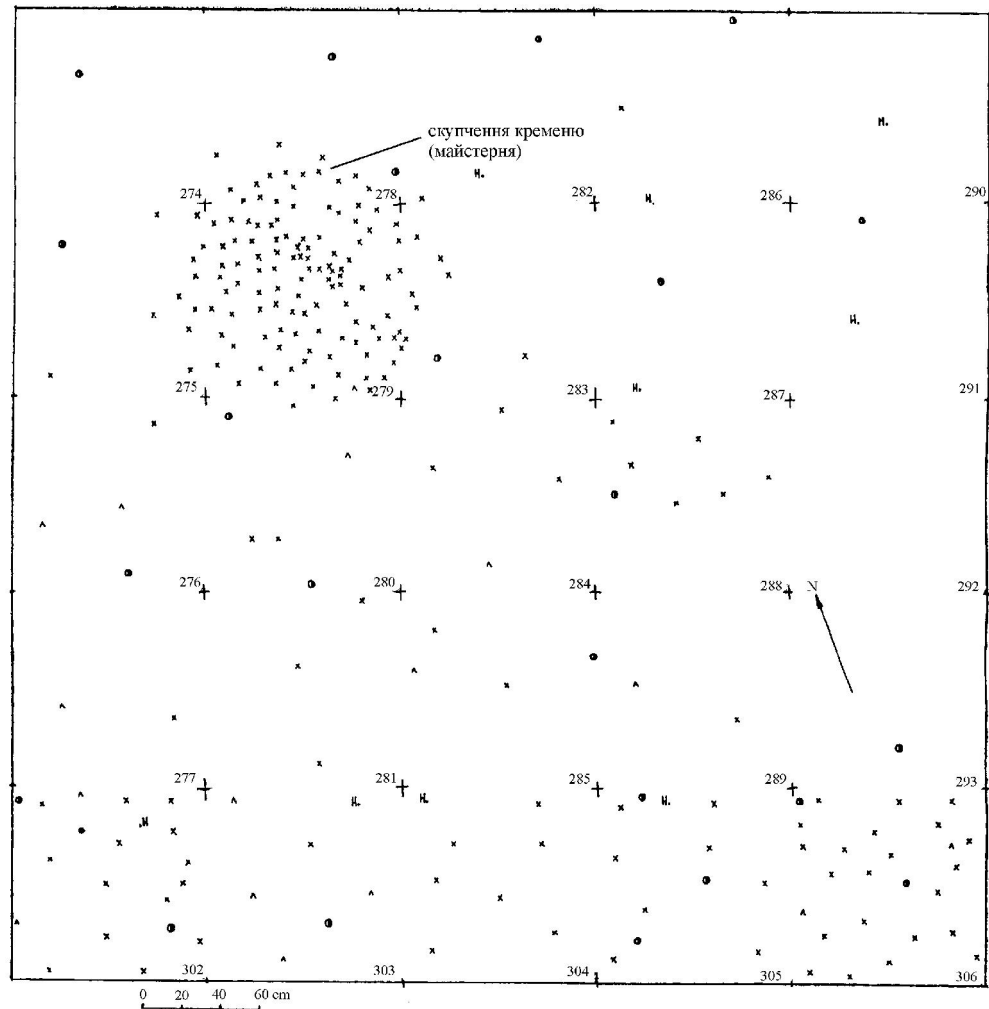

Рис. 6. Клешні-3. План розкопу.

Кремінний комплекс енеолітичного шару пам'ятки становлять 654 вироби. Звичайно, найбільший відсоток кремінних виробів припадає на продукти первинної обробки, тобто на уламки та відщепи. Процес первинного та вторинного розщеплення кременю здійснювався безпосередньо на місці, у південно-західній частині пам'ятки, про що свідчить скупчення відщепів, а також нуклеуси та сколи з нуклеусів, що було знайдено поблизу від скупчення (дивіться план розкопу на рис. 6). Привертають увагу поздовжній скол з нуклеусу (рис. 15, 1) та пластина, яку було сколото, імовірно, з того ж нуклеусу (рис. 15, 2). Додамо, що розміри останніх сягають завдовжки 16,5 см. Також поблизу від скупчення відщепів було знайдено уламки округлих та сплюснених кремінних плиток, одну з яких розколото на 3 частини. Плитки мають жовтові кірки темно-сірого кольору. Ці-

каво, що в нещодавно побаченій світ публікації О.О. Бритюка, присвяченій аналізу кремінного комплексу Круглого, автор звернув увагу на те, що для первинного розщеплення кременю в цій пам'ятці також використовувалися кремінні плитки [Бритюк, 2003, с. 114], а це, у свою чергу, свідчить про те, що споріднені групи середньостогівського населення, які перебували в цій місцевості, використовували єдину сировинну базу.

Скупчення кременю включає 52 первинні та 78 вторинних аморфних або округлих відщепів. Весь кремій жовтовий із сірою кіркою. Переважають відщепи сірого та темно-коричневого кольорів. Значна кількість відщепів аморфна або округла. Зазначене скупчення, імовірно за все, фіксує робоче місце майстра. На це вказує діаметр розкиду відщепів, що не перевищує 1 м. Цікаво відзначити, що, незважаючи на значні розміри та придатні за формою відщепи, поселенці переважно використовували для виготовлення знарядь пластини або відщепи подовжених пропорцій.

Загальну ж кількість первинних та вторинних відщепів (з урахуванням скупчення) становлять 124 екземпляри та, відповідно, 379 екземплярів.

Процес розщеплення демонструють 4 уламки крем'яних плиток, 19 нуклеоподібних уламків, 7 нуклеусів, 2 реберчастих сколи, 7 поперечних та 6 подовжених сколів з нуклеусів. Серед 7 нуклеусів 5 завершальної стадії розщеплення (рис. 11, 1-3). Форми двох з нуклеусів, одноплосинних та сплоснених, - конічні. Інші два, через велику спрацьованість сторін, набули аморфного вигляду. Характер сколів говорить про відщепову та пластинчасту техніку розщеплення. Ще один нуклеус кінцевої спрацьованості має дві площадки сколювання з негативами від пластин та відщепів. Найбільш виразний нуклеус, що має одну, скошену, площадку, призначений для сколювання пластин.

Цілих пластин налічується 20. Проксимальних перетинів 15, медіальних 6 та дистальних 5. Додамо, що ширина пластин та перетинів варіює від 0,5 до 2,5 см. Максимальна довжина пластин сягає 16,5 см.

Серед виробів із вторинною обробкою найбільш численною категорією знарядь вважаються скребачки - 22 примірники (рис. 11, 7, 8; 12, 1-9; 13, 1-9). Переважну кількість складають кінцеві та кінцево-бічні форми. Більшість скребачок цих типів було виготовлено на відщепі округлої та видовженої форми, а також на перетинах пластин. Скребачки мають як крутий, так і спадикий робочі краї. Відокремлюються дві скребачки - стрілчасті, одну з яких виготовлено на великому відщепі підтрикутничкової форми.

Значна менше кількість бічних скребачок. Їх також виготовлено на відщепі та перетинах пластин. Доповнюють колекцію двобічні скребачки, одну з яких виготовлено на пластині, а ще дві на відщепі. Додамо, що одна з двобічних скребачок, яку було виготовлено на первинному відщепі, можливо використовувалася також як стамеска. Про це свідчать стесаний відбивний горбик і досить виразні для цього типу знарядь сліди спрацьованості.

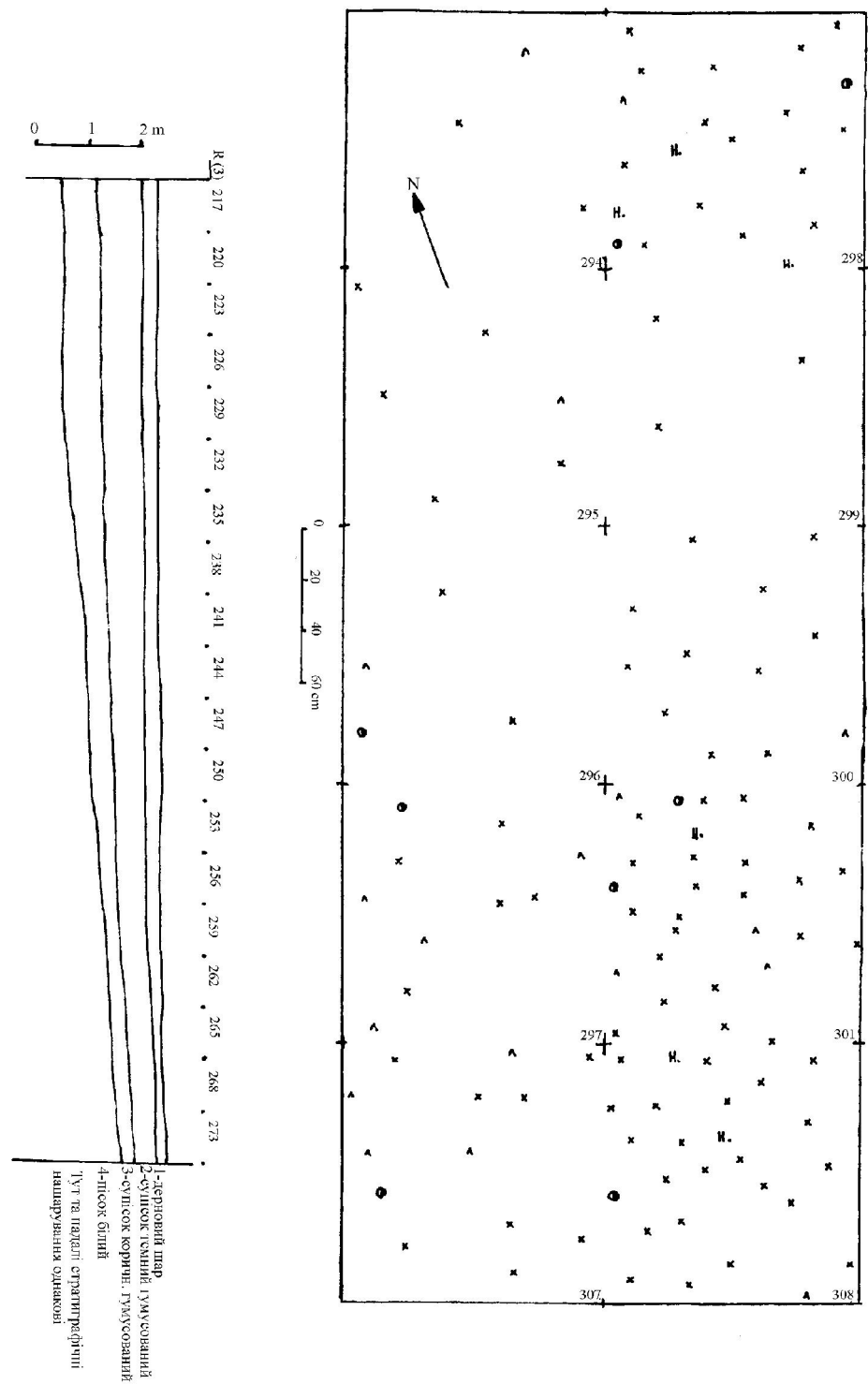

Рис. 7. Клешні-3. План ірозкопу та стратіграфічна схема пам'ятки.

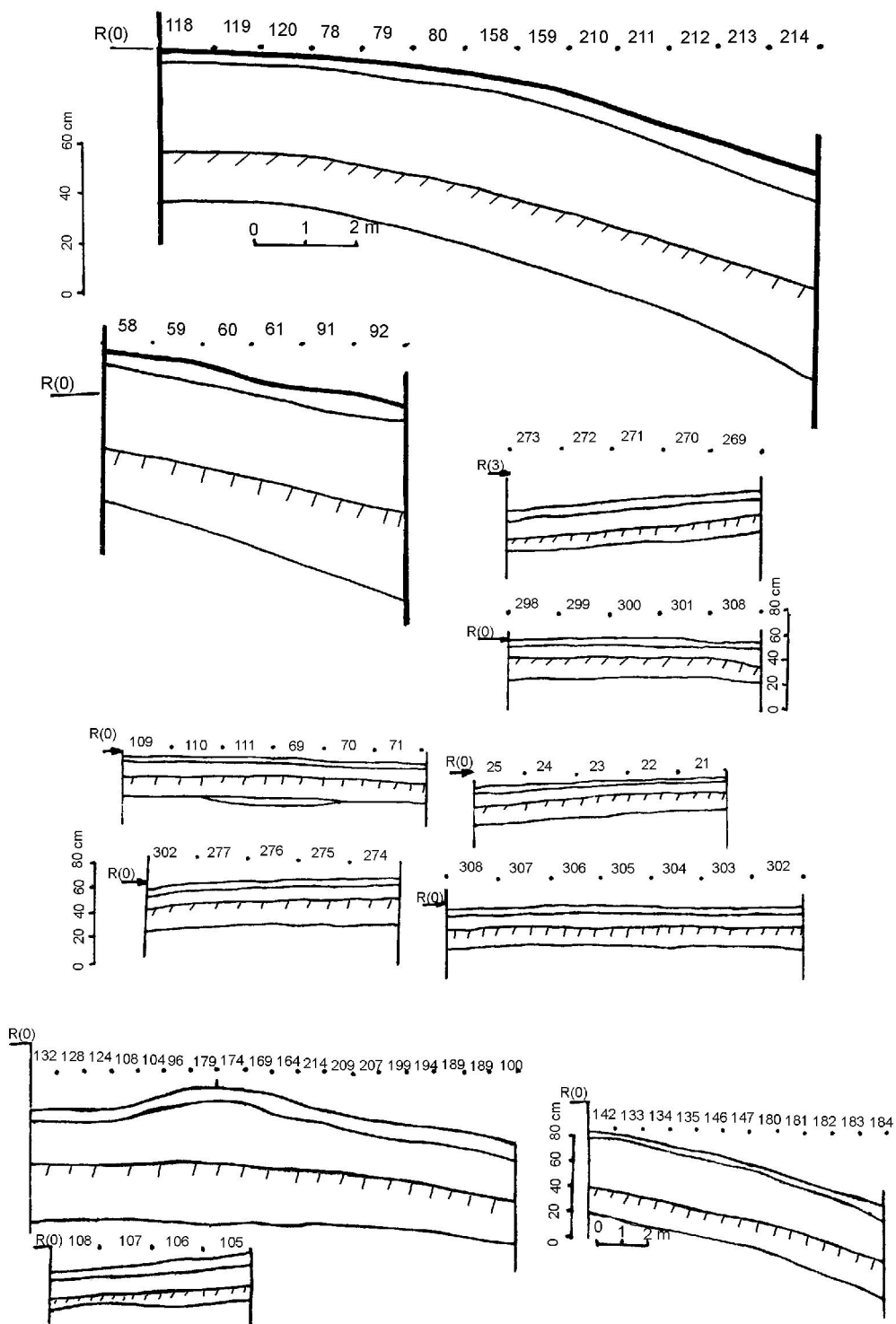

Рис. 8. Клешні-3. Стратиграфічні розрізи.

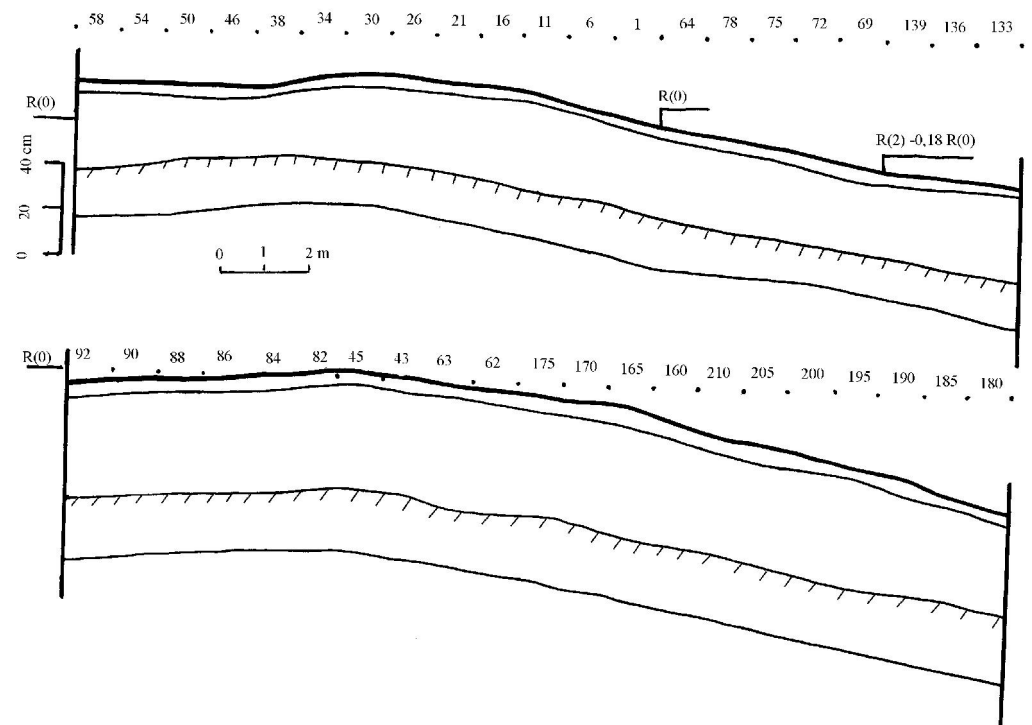

Рис. 9. Клешні-3. Стратиграфічні розрізи.

Різців усього 5, серед яких: двогранний серединно-кутовий на відщепі (рис. 11, 4); кутовий на зламі масивної пластини (рис. 11, 5); подвійний кутовий на відщепі (рис. 11, 6) та 2 бічні різці на пластинах.

Комбінованих знарядь 3 - кінцево-бічні скребачки, кутові різці на відщепках (рис. 11, 7, 8) та вже вказана двобічна скребачка-стамеска.

Пластин та перетинів з ретушшю 17. Серед цієї категорії знарядь виокремлюються 4 пластини з напівкрутою ретушшю, що сходиться до краю (рис. 14, 1; 15, 1, 3, 4). Зустрінуто також пластини та перетини, що мають ретуш по одному краю, по двох краях та протилежною (рис. 14, 2-4). Ретуш варіює від дрібнофасетчастої до великої та з крутої до положистої. Наявні також тронковані пластини з напівкрутою середньофасетчастою ретушшю по краях (рис. 16, 9, 10). Слід зазначити, що серед ретушованих пластин є декілька виробів завширшки 5 см.

Серед поодиноких форм слід зазначити: стамеску на потовщеному відщепі з виїмками по боках (рис. 16, 7); скол підправки різця (рис. 14, 7); розвертку та свердло на проксимальних перетинах пластин (рис. 14, 5, 6); проколку або свердло на масивному реберчастому сколі та ретушер на двобічнооббитій гальці (рис. 16, 1).

Метальне озброєння складається з уламків від трьох двобічнооббитих наконечників дротиків, що мали, можливо, листоподібну форму (рис. 16, 3, 4, 5)

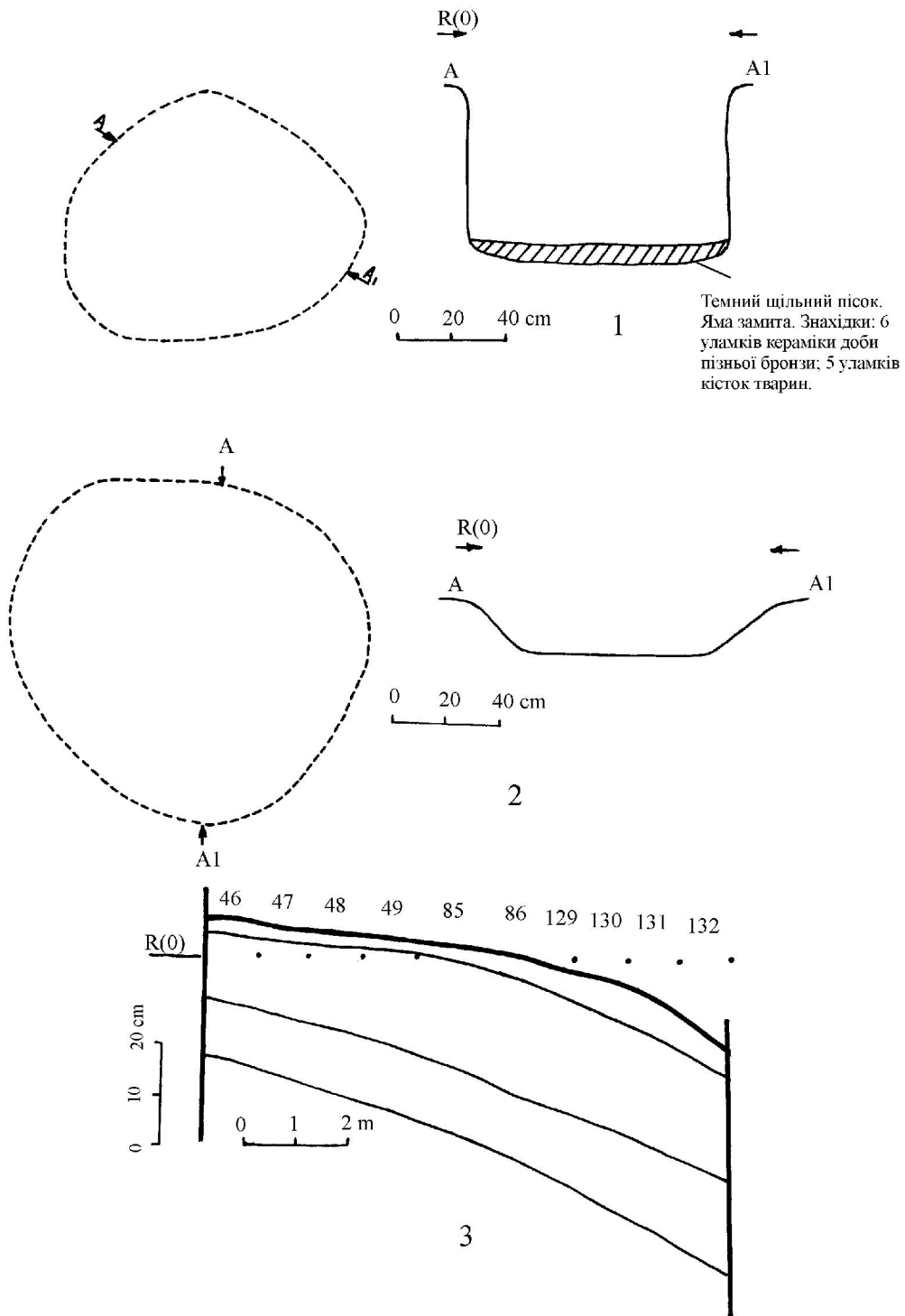

Рис. 10. Клешня-3: 1- яма № 1; 2 - яма № 2; 3 - стратиграфічний розріз.

Доповнюють комплекс знярядь уламки від трьох біфасів (рис. 16, 4), а також цілий біфас мініатюрних розмірів (рис. 16, 2).

Взагалі кремінний комплекс пам'ятки, незважаючи на можливість змішування з пізними або ранніми матеріалами, здається досить однорідним. Можливо, що така невелика кількість кремінних виробів свідчить про недовготривале перебування в цій місцевості населення, яке залишило цю пам'ятку.

Керамічний комплекс складається переважно з уламків глиняного ліпного посуду, що налічує приблизно 300 примірників. Аналіз цих уламків дозволяє судити про використання населенням Клешні-3 більше 20 посудин. Типологічно переважна частина посуду відноситься до 1-ї групи підгруп А та Б Костянтинівського поселення [Княшко, 1994, с. 43] або ж до четвертої групи, за Д.Я. Телегіним [Телегін, 1974, с. 86]. Весь посуд цього типу має високе горло (з варіаціями в профілі), що переходить до вузької шийки та переважно спадистих плечиків і далі до слабкоопуклого тулуба. Перехід від горла до плечиків дуже виразно відзначається на внутрішній поверхні посуду різким перегином. За звичай кераміка має тонкі стінки, що загладжувалися або ж розчісувалися з внутрішнього боку. Орнаментація займала, очевидно, верхню третину посудини. Орнаментація складається із відбитків тоненького шнурового та гребінцевого штампів, що з'явлені в геометричні фігури (трикутники, ромби) або в більш прості композиції. Рідше можна зустріти посуд, що орнаментувався т. зв. "личинковим штампом", прокресленими лініями, вдавненнями та наколами. У поодиноких випадках посуд не орнаментувався. Колір стінок посуду варіює від коричневого та теракотового до сірого. Поодинокий посуд має поверхні стінок, що мажуться. Такі властивості посуду надає наявність у формувальній масі посуду вохряних компонентів та болотяної руди.

Доповнюють керамічну колекцію Клешні-3 посуд горщикоподібної форми, переважно неорнаментований, та посудина з комірцевим оформленням вінця. У двох випадках зафіксовані уламки посуду з плоским днищем. Судячи з технологічних ознак, ці уламки можуть належати як до посуду з високим горлом, так і до горщикоподібного посуду.

Візуальні спостереження зламів уламків посуду дозволяє поділити всю керамічну колекцію на три технологічні групи за змістом домішок до формувальної маси: посуд з домішками до тіста піску та вохряних компонентів; посуд з домішками піску та посуд, у тісті якого відзначені домішки піску та подрібненої черепашки. Додамо, що незалежно від технологічних показників при виготовленні посуду додавалася болотяна руда. Цей показник, між іншим, указує на місце виробництва посуду, принаймні в межах Подонеччя. Цікаво, що традиція використання болотяної руди як армирувального компоненту простежується від неоліту до пізньої бронзи. На жаль, кераміка Клешні-3 не дає можливості розділити її за функціональними ознаками (тарна, кухонна та ін.). До загального огляду посуду Клешні-3 додамо більш детальний аналіз кожної посудини.

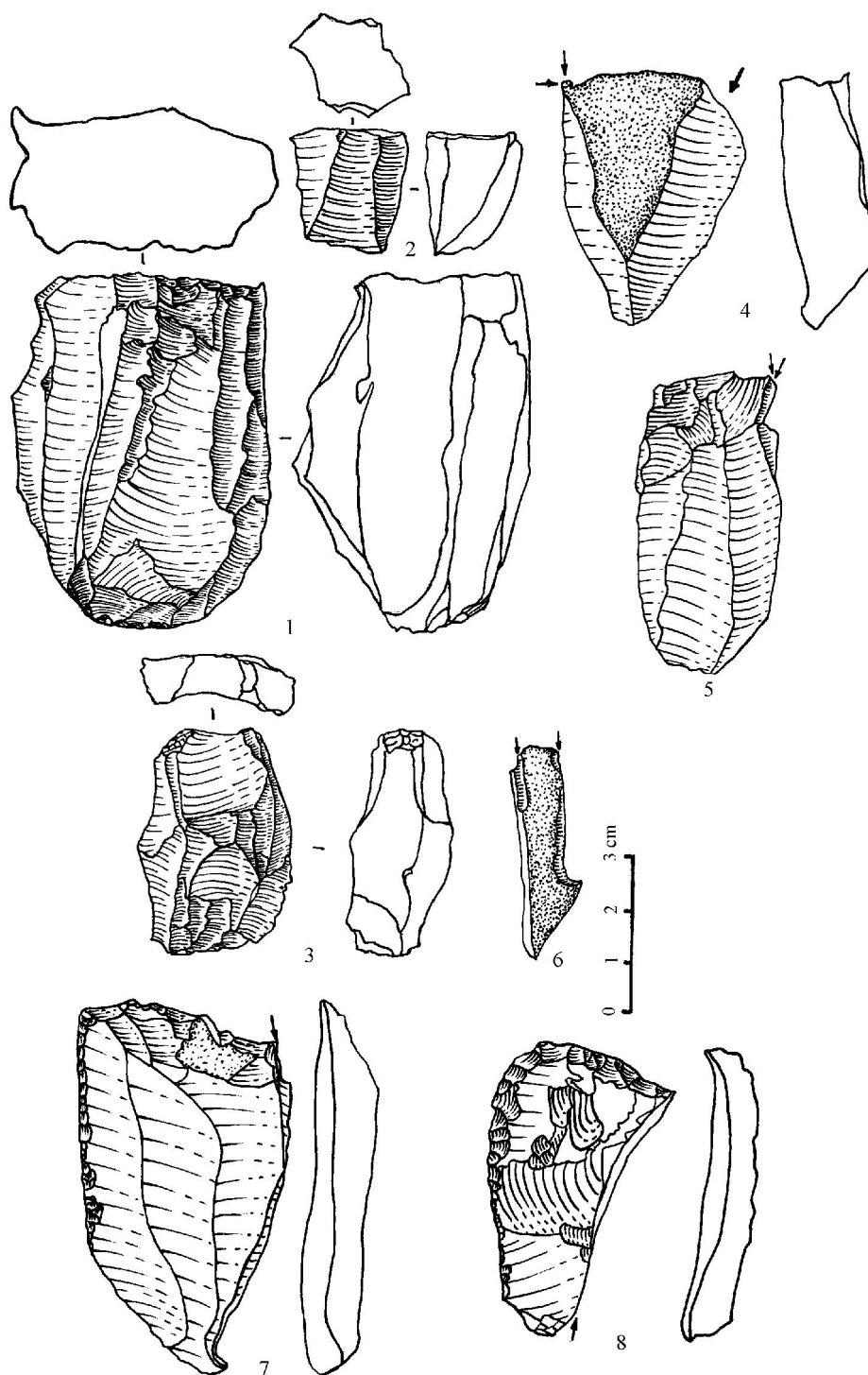

Рис. 11. Клешня-3. Знаряддя з кременю.

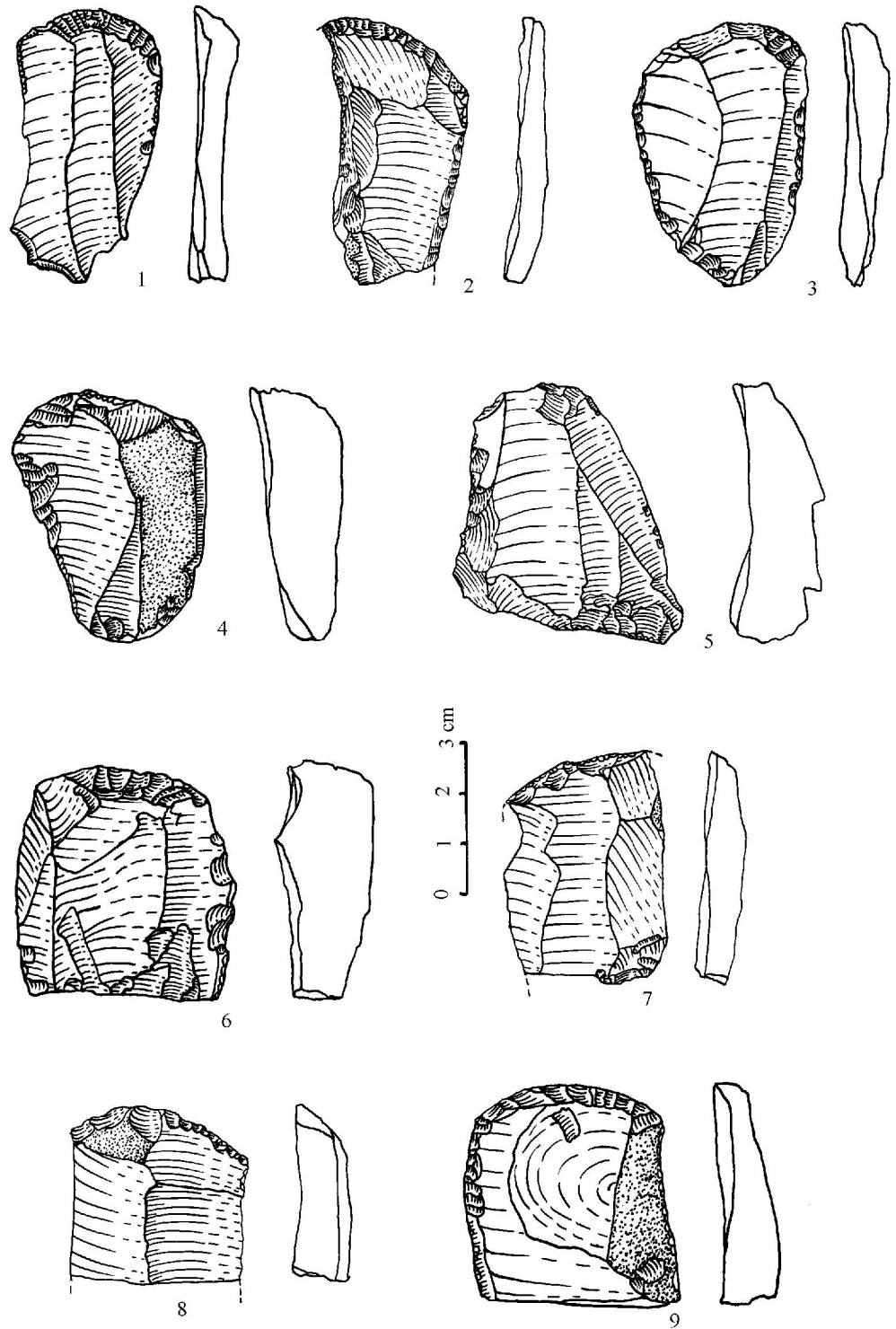

Рис. 12. Клешня-3. Знарядя з кременю.

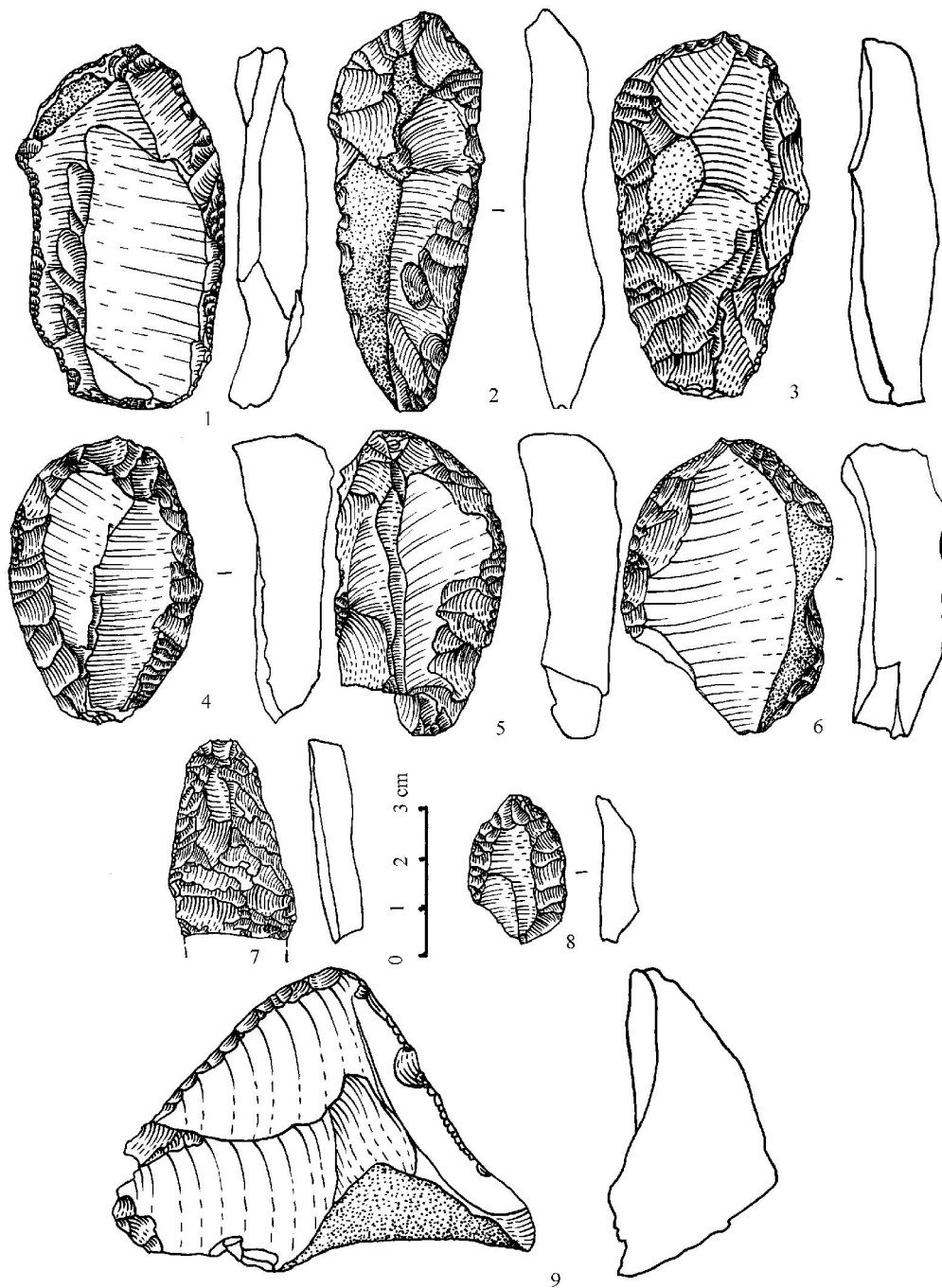

Рис. 13. Клешня-3. Знаряддя з кременю.

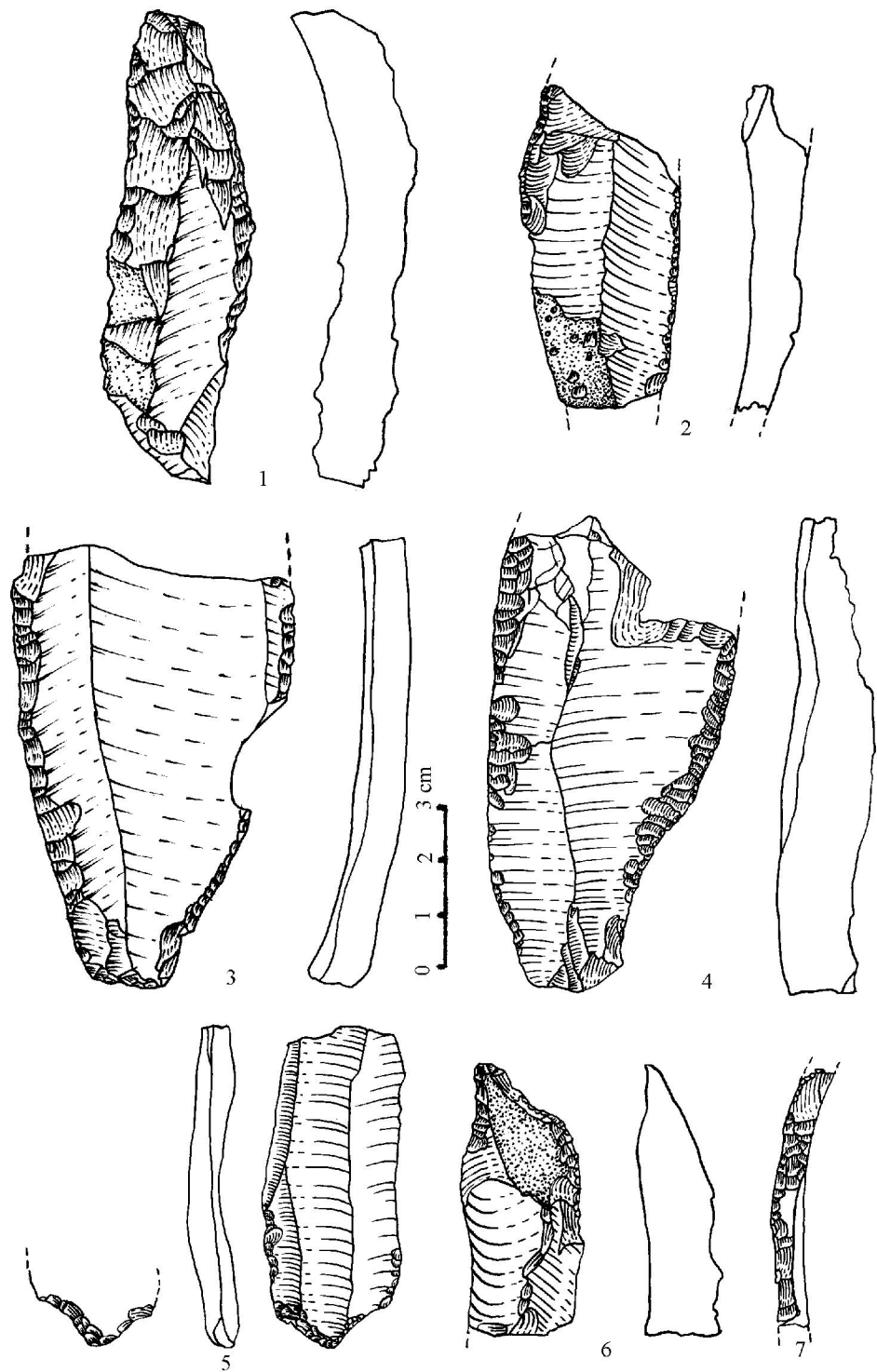

Рис. 14. Клешня-3. Знарядя з кременю.

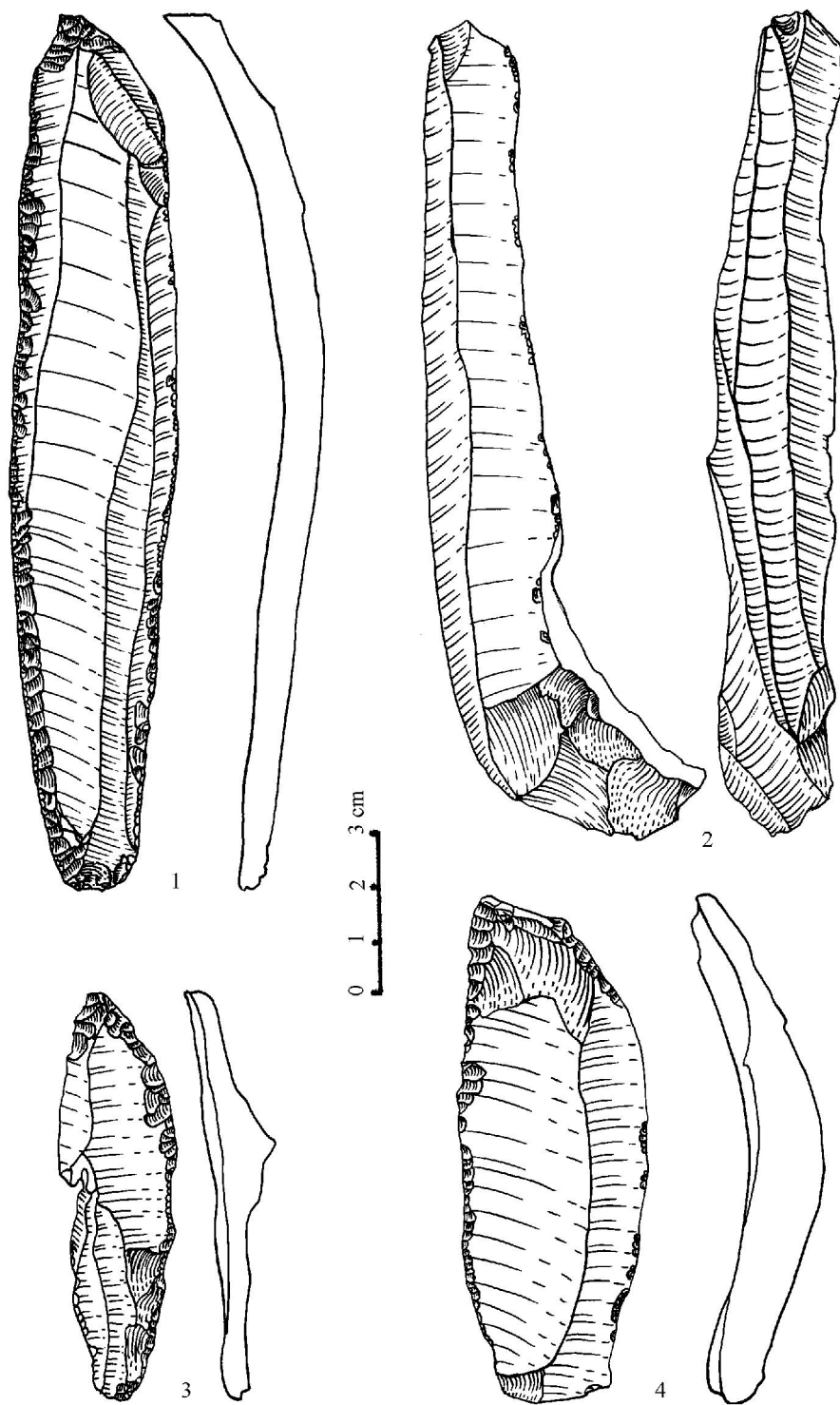

Рис. 15. Клешня-3. Знаряддя з кременю.

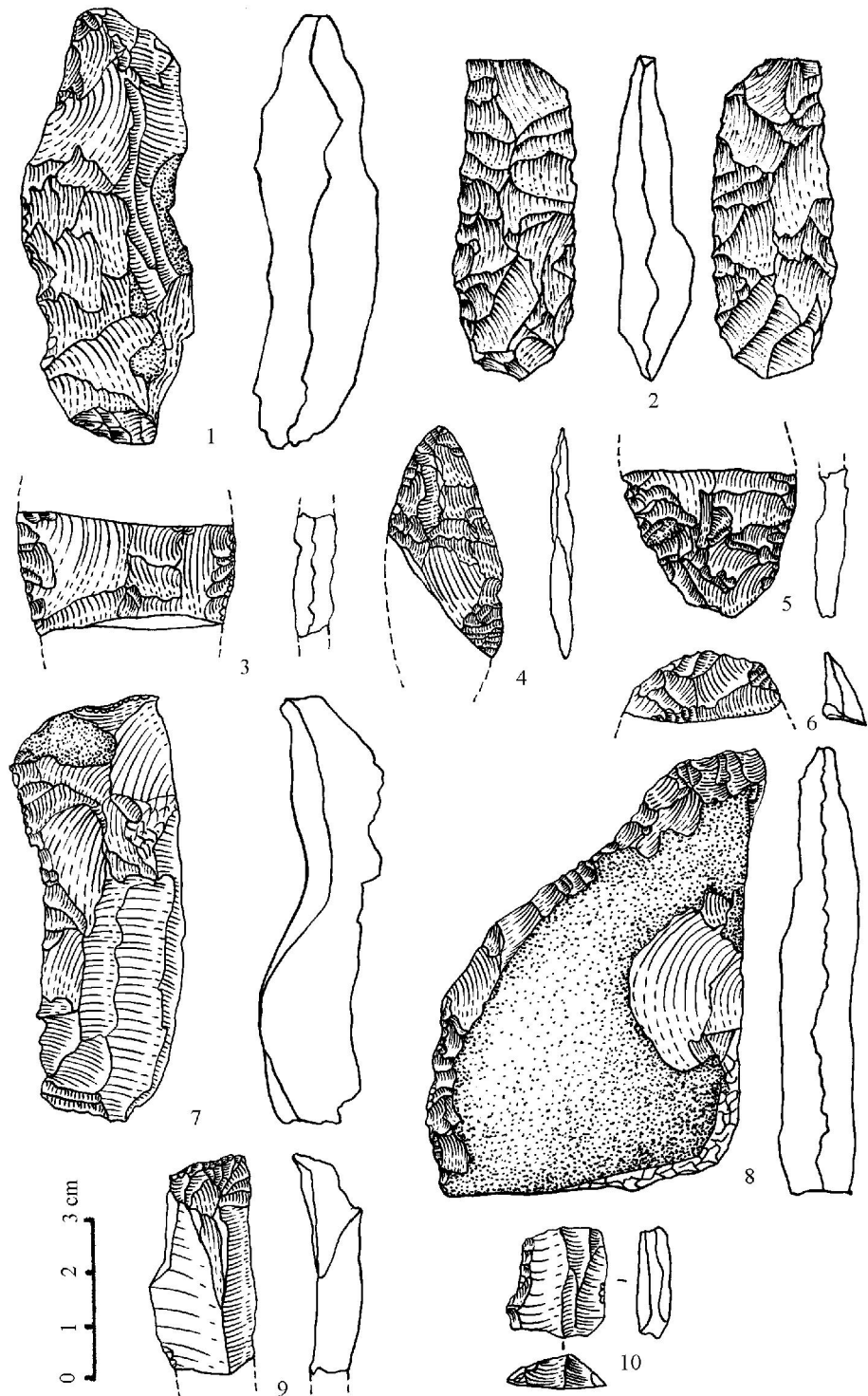

Рис. 16. Клешня-3. Знарядя з кременю.

Посудина 1. Розвал тонкостінної посудини з високим горлом, відділеним від тулуба різким перегином (рис. 17, 1). У середній частині горло роздуто. Зріз вінця горизонтальний. Зовнішню поверхню виробу орнаментовано відбитками дрібношнурового штамп, окантованого відбитками скрученого шнура ("личинковий штамп"). Композиція візерунку складається з ретельно вишикуваних трикутників. Внутрішню поверхню посудини заглажено. Колір зовнішньої поверхні коричневий, внутрішньої - темно-сірий. Формувальна маса складається з домішок піску та вохряної конкреції, від чого стінки посудини мажуться. Діаметр вінця 25 см, товщина стінок 0,6 см.

Посудина 2. Уламки верхньої частини посудини з високим горлом, орнаментованим відбитками дрібношнурового штамп (рис. 17, 2). Візерунок складається з трикутників та ромбів. Край вінця ледве відтягнуто назовні. Зріз вінця горизонтальний. Внутрішню поверхню виробу зглажено гребінцевими розчочами. Колір стінок світло-теракотовий. Тісто посудини включає домішки дрібнозернистого піску, болотяної руди та вохряних конкрецій, унаслідок чого стінки посудини мажуться. Товщина стінок 0,7 см.

Посудина 3. Уламок вінця посудини з високим горлом, орнаментованим скосопрокресленими лініями у сполученні із відбитками скрученого шнура ("личинковий штамп") (рис. 17, 3). Зріз вінчика горизонтальний. Поверхні посудини старанно заглажено. Формувальна маса включає домішки дрібнозернистого піску та подрібненої черепашки. Колір поверхні світло-теракотовий. Товщина стінки 0,7 см.

Посудина 4. Уламок вінця посудини з високим горлом, орнаментованим нижче зрізу косими відбитками гребінцевого штамп (рис. 17, 4). Зріз вінця посудини горизонтальний. Поверхню виробу старанно заглажено. Формувальна маса включає домішки дрібнозернистого піску та подрібненої черепашки. Колір поверхні сірий. Товщина стінки 0,7 см.

Посудина 5. Уламок вінця горщикоподібної посудини, орнаментованої нижче зрізу вінця діагональними відбитками шнура (рис. 17, 5). Край вінця трохи відігнуто назовні. Зріз вінця сплющений. Тулуб виробу опуклий. З внутрішньої поверхні посудину оброблено гребінцевими загладженнями. Формувальна маса посудини включає домішку піску. Колір стінок темно-сірий. Товщина стінок 0,4 см.

Посудина 6. Уламок вінця посудини, орнаментованої сполученням горизонтальних та діагональних відбитків шнурового штамп (рис. 17, 6). Зріз вінця горизонтальний. Поверхню виробу старанно заглажено. Тісто посудини включає домішку дрібнозернистого піску. Колір поверхні світло-коричневий. Товщина стінки 0,6 см.

Посудина 7. Уламок стінки посудини, орнаментованої відбитками накольчастого штамп (рис. 17, 7). Поверхню посудини старанно заглажено. Формувальна маса включає домішки дрібнозернистого піску та подрібненої черепашки. Колір поверхні світло-коричневий. Товщина стінок 0,5 см.

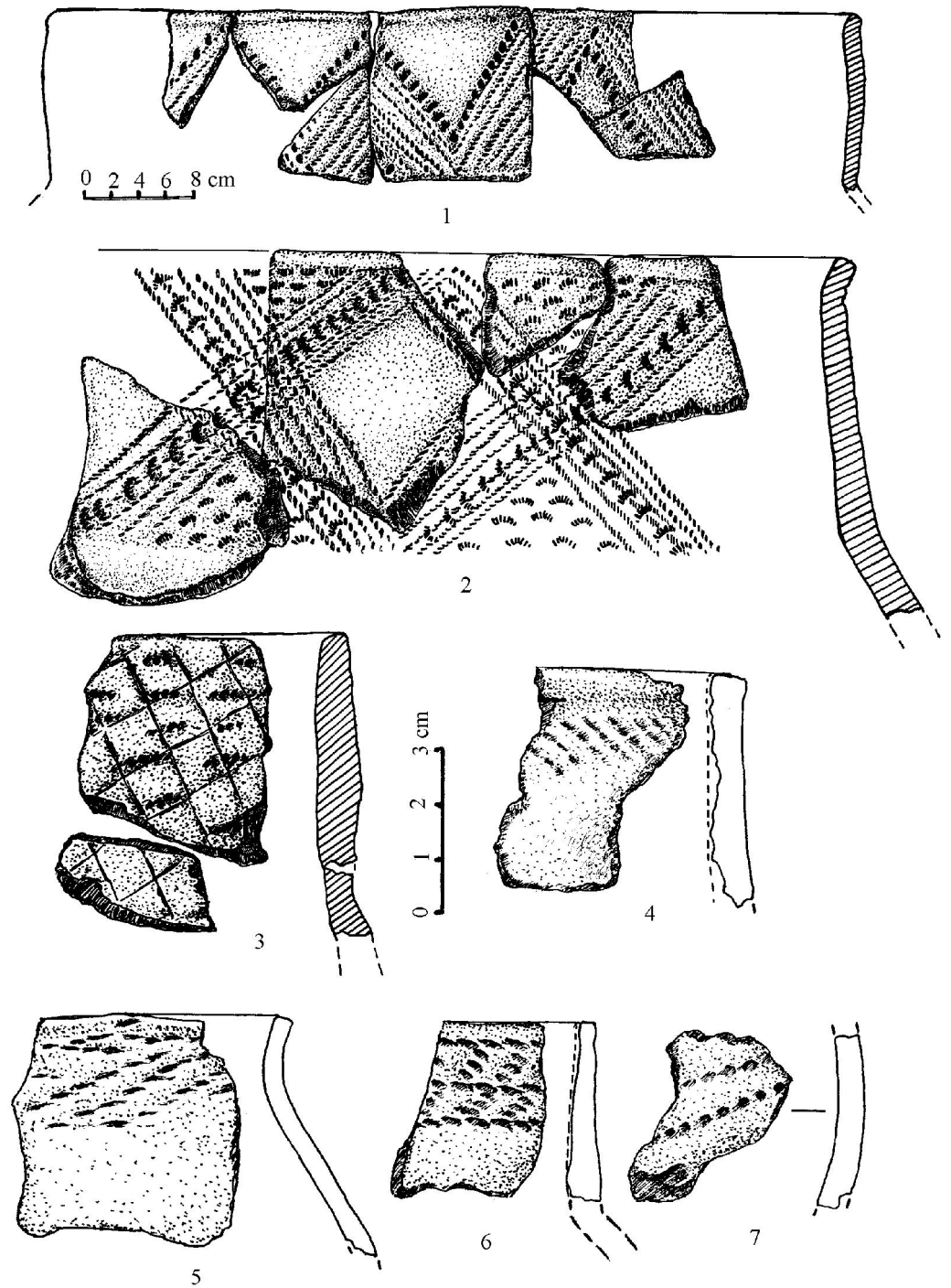

Рис. 17. Клешня-3. Керамічний посуд.

Посудина 8. Розвал посудини банкоподібної форми з комірцевим оформленням вінця (рис. 18, 1). Зріз вінця загострений. Плечики посудини спадисті, тулуб слабкоопуклий. Комірець плаский, нерівномірної ширини. Внутрішню поверхню посудини згладжено травою. Формувальна маса включає домішки дрібнозернистого піску та болотяної руди. Колір стінок коричневий із сірими плямами. Товщина стінки 0,5 см.

Посудина 9. Розвал опуклобічної посудини з високим горлом, орнаментованим відбитками гребінцевого штампу, зіставленими у вертикальні колонки (рис. 18, 2). Зріз вінця горизонтальний. Внутрішню поверхню посудини старанно загладжено. Формувальна маса включає домішки дрібнозернистого піску та подрібненої черепашки. Колір поверхні брунатний із сірими плямами. Діаметр вінця 22 см, товщина стінок 0,8 см.

Посудина 10. Розвал посудини з високим горлом, орнаментованим косими відбитками трьохзубцевого штампу (рис. 18, 3, 3а). Край вінця відігнуто назовні. Поверхню виробу старанно загладжено. Тісто посудини включає домішки дрібнозернистого піску. Колір стінок сірий. Діаметр вінця 25 см, товщина стінок 0,6 см.

Посудина 11. Уламок вінця посудини, орнаментованого нижче зрізу відбитками круглого в перерізі штампу (рис. 18,4). Зріз вінця закруглений. Край вінця відігнуто назовні. Поверхню посудини загладжено. Керамічна маса виробу включає домішку дрібнозернистого піску. Колір стінки світло-теракотовий. Товщина стінки 0,5 см.

Посудина 12. Уламок вінця посудини з високим горлом (рис. 18,5). Зріз вінця горизонтальний. На внутрішній поверхні посудини зафіксовано сліди загладження гребінцевим штампом. Формувальна маса включає домішки дрібнозернистого піску, болотяної руди та вохряної конкреції. Колір стінок світло-теракотовий. Товщина стінки 0,5 см.

Посудина 13. Уламок посудини банкоподібної форми з відігнутим назовні вінцем (рис. 18, 6). Зріз вінця закруглений. Поверхню виробу старанно загладжено. Формувальна маса посудини включає домішку дрібнозернистого піску. Колір поверхні сірий. Товщина стінки 0,5 см.

Посудина 14. Уламок вінця посудини з високим горлом (рис. 18, 7). Зріз вінця закруглений. Поверхню посудини старанно загладжено. Тісто включає домішку дрібнозернистого піску. Колір поверхні коричневий. Товщина стінки 0,5 см.

Посудина 15. Уламок посудини з відігнутим назовні вінцем (рис. 18, 8). Зріз вінця горизонтальний. Поверхню посудини загладжено. У тісті відзначено домішки дрібнозернистого піску та товченої черепашки. Колір стінок сірий. Товщина стінки 0,4 см.

Посудина 16. Уламок вінця неорнаментованої посудини (рис. 19, 1). Зріз вінця закруглений. Вінець посудини відігнуто назовні. Поверхню виробу старанно загладжено. Тісто включає домішку дрібнозернистого піску. Колір поверхні коричневий. Товщина стінки 0,7 см.

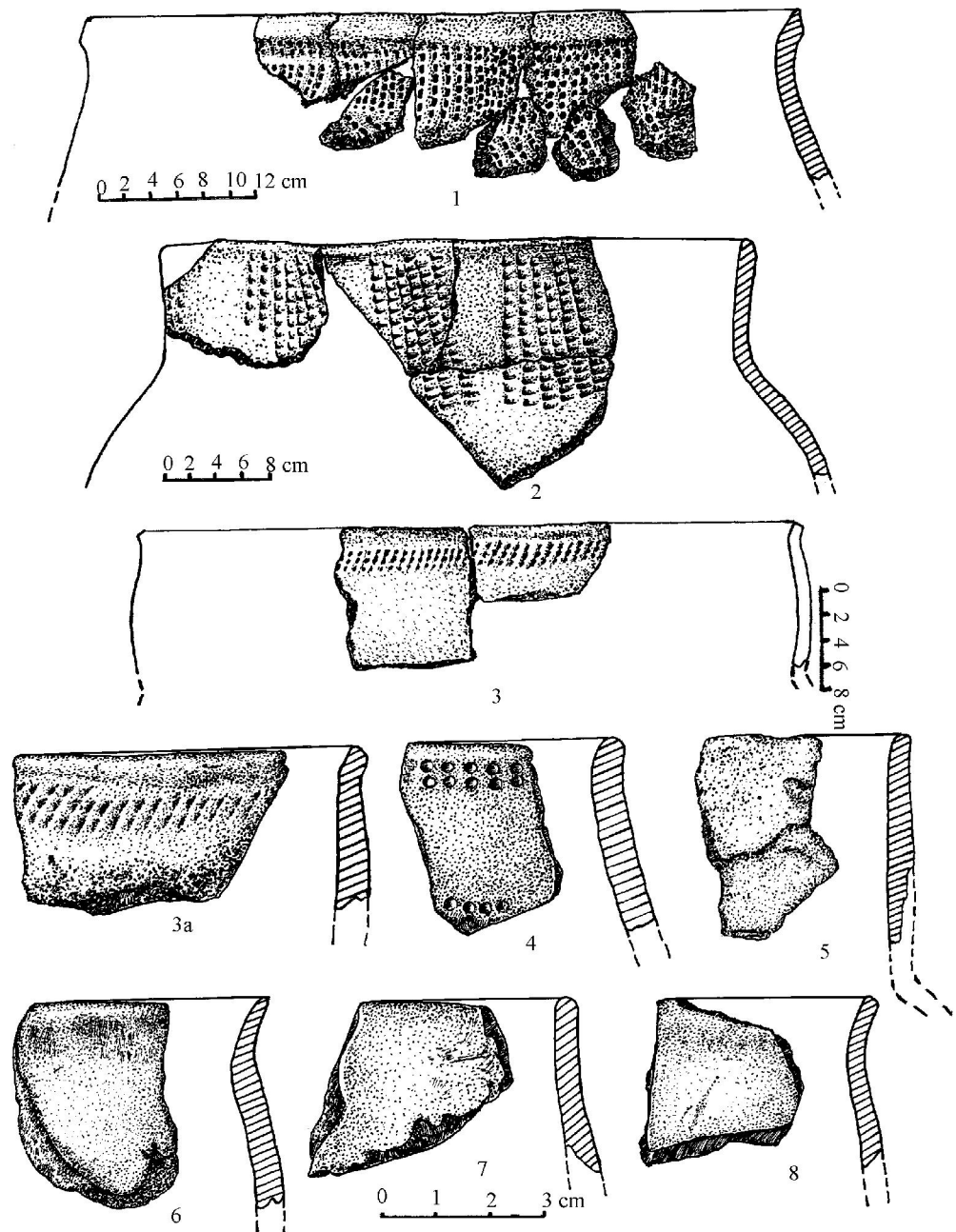

Рис. 18. Клешня-3. Керамічний посуд.

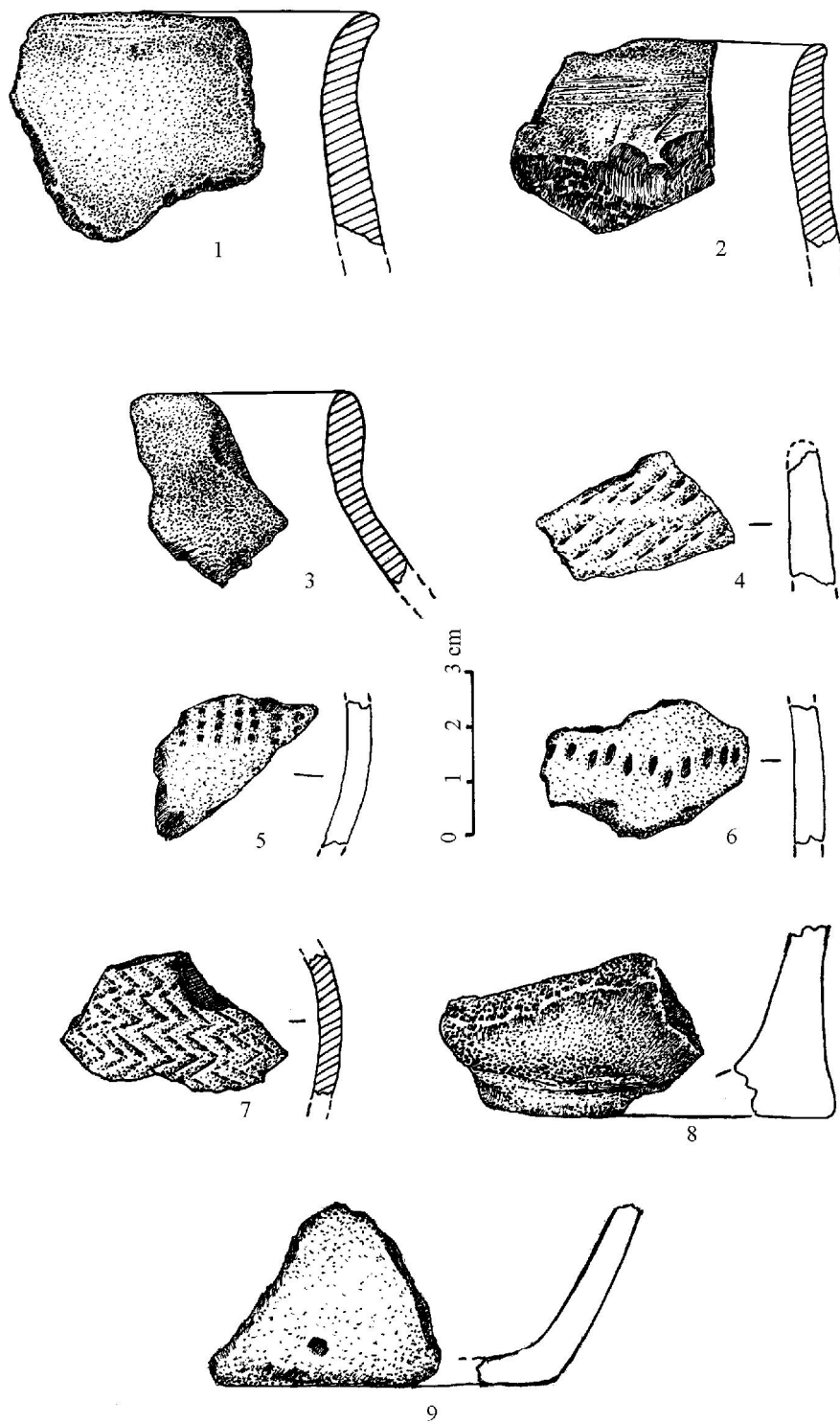

Рис. 19. Клешня-3. Керамічний посуд.

Посудина 17. Уламок вінця посудини з високим горлом (рис. 19, 2). Зріз вінця закруглений. Поверхню посудини заглажено. Тісто виробу включає домішки піску та товченої черепашки. Колір поверхні світло-коричневий. Товщина стінки 0,6 см.

Посудина 18. Уламок неорнаментованої посудини горщикоподібної форми з відігнутих назовні вінцем (рис. 19, 3). Вінець ледь потовщений. Зріз вінця закруглений. Поверхню виробу старанно заглажено. Формувальна маса посудини включає домішки піску, болотяної руди та вохряних конкрецій, від дії яких поверхня посудини мажеться. Колір поверхні світло-теракотовий. Товщина стінки 0,8 см.

Посудина 19. Уламок вінчика посудини, орнаментованої косими відбитками гребінцевого штампу (рис. 19, 4). Внутрішню поверхню посудини вкрито слідами від розчісувань гребінцем. Тісто посудини включає домішку дрібнозернистого піску. Колір стінок сірий. Товщина стінки 0,8 см.

Посудина 20. Уламок стінки посудини, орнаментованої відбитками гребінцевого штампу (рис. 19, 5). Поверхню посудини заглажено. В тісто включено домішку піску. Колір поверхні світло-брунатний з темно-сірими плямами. Товщина стінки 0,4 см.

Посудина 21. Уламок стінки посудини, орнаментованої відступаючими видовженими відбитками накольчастого штампу (рис. 19, 6). Поверхню посудини заглажено. Як домішки до тіста було використано дрібнозернистий пісок та товчена черепашка. Колір поверхні світло-коричневий з темними плямами. Товщина стінки 0,5 см.

Посудина 22. Уламок стінки посудини, орнаментованої відбитками дрібнозубого гребінця, які становлять горизонтальну "ялинку" (рис. 19, 7). Поверхня посудини вкрита гребінцевими розчосами. Тісто включає домішку товченої черепашки. Колір поверхні сірий. Товщина стінки 0,5 см.

До цього опису додамо, що придонні частини від посудин вироблено з тіста, що вміщує домішку піску та вохряних конкрецій (рис. 19, 8, 9).

Серед інших керамічних виробів слід зазначити уламки тиглів, що мають вигляд товстостінної чаші з пласким дном (рис. 21, 1, 2). На деяких уламках зафіксовано сліди шлаку зеленого кольору. За уламками тиглів було проведено паралельний аналіз у двох лабораторіях (у Луганську ДРГП "Восток" та в Інституті Археології НАНУ). Результати аналізів мають приблизно однакові показники. Попередні висновки щодо аналізів шлаків з тиглів, як уже було сказано вище, були висвітлені С.А. Теліженком та О.О. Бритюком на конференції в Москві, але в найближчий час вийде більш детальна праця Л.А. Черних, у якій буде розглянуто проблему виникнення металообробки в Подонеччі за результатами даних з Клешні-3 та інших пам'яток енеолітичного часу. Зауважимо, що, судячи з власних вражень, клешнянські тиглі мало чим відрізняються від аналогічних виробів з Костянтинівського поселення. Крім того, на думку В.Я. Кіяшка, основними базами постачання міді до Костянтинівського поселення були райони Ка-

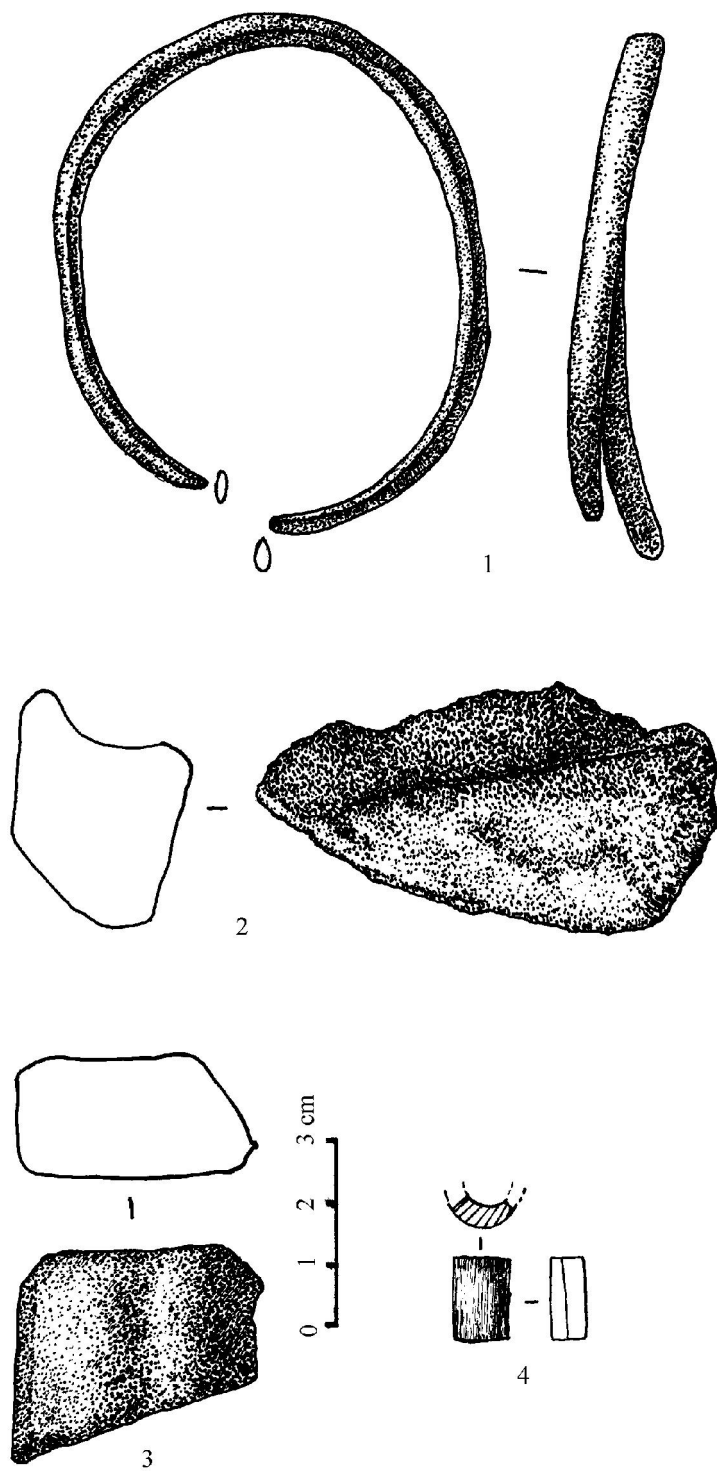

Рис. 20. Клешня-3. 1 - мідний браслет; 2,3 - вироби з каменю, 4 - кістяна пронизка.

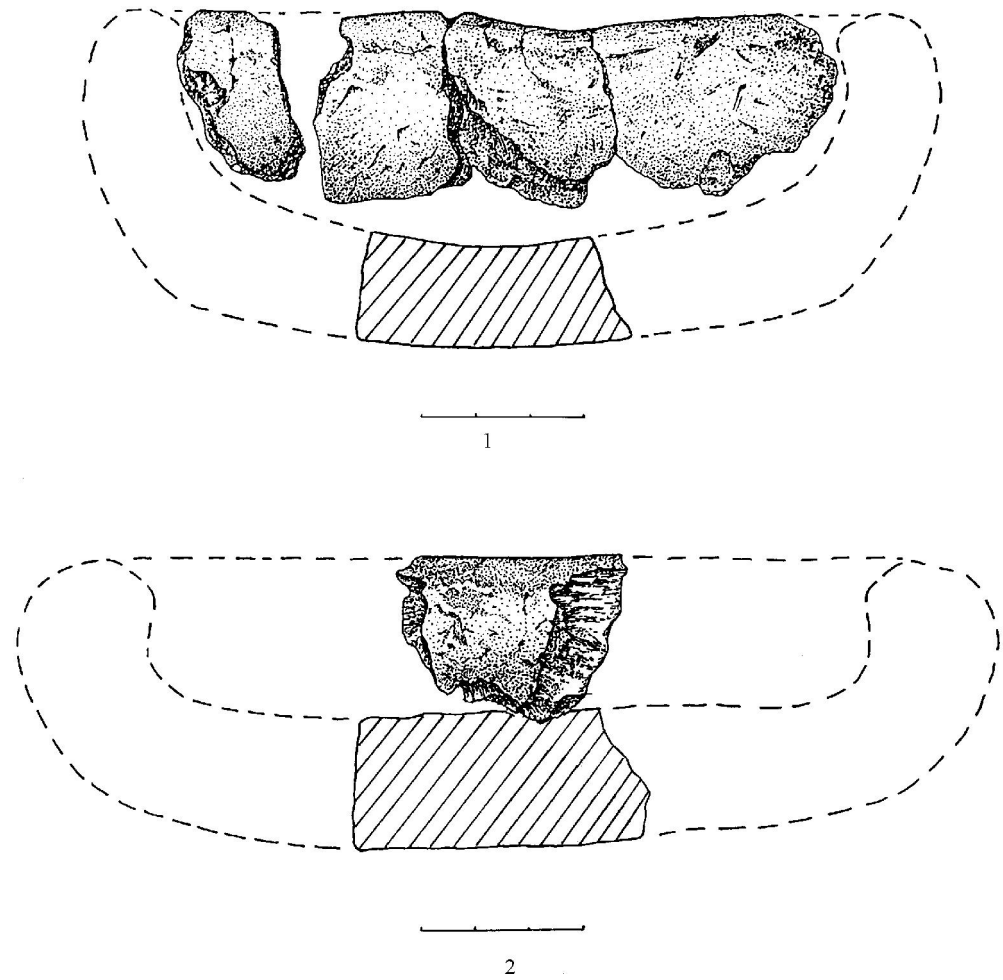

Рис. 21. Клешня-3. 1,2 - реконструкція керамічних тиглів (за Л.А.Черних).

вказькі та Донбаські мідні родовища [Кияшко, 1974, с. 10]. Важливим для вирішення хронологічної позиції пам'ятки було проведення радіовуглецевих аналізів за пробами з уламків тиглів. Справа в тому, що ці спеціалізовані посудини було зроблено з керамічної маси, що вміщувала у своєму складі домішки рослинності та подрібненої кістки. Саме завдяки цим домішкам було зроблено спробу з'ясувати вік пам'ятки. За даними радіовуглецевих аналізів Клешня-3 датується в межах кінця п'ятого-початку четвертого тис. до н.е. або (Кі- 9610 - 4970 ± 80 BP; Кі-9611 - 49350 ± 80 BP; Кі-9612 - 5015 ± 90) [Манько, Телиженко, 2003, с. 59]. Як уже мовилося вище, у пам'ятці було знайдено бронзовий браслет зі слідами зеленої патини (рис. 20,1). Виріб виготовлено зі сплющеного прута з незамкнутими кінцями [Телиженко, Бритюк, 2003, с. 69]. Браслет було знайдено в зоні найменшого розповсюдження матеріалів дереївського часу, там,

де ступінь змішування нашарувань був досить інтенсивним, тому робити ризиковані висновки щодо походження цього виробу ми не будемо. Але слід також звернути увагу й на той факт, що браслети подібної форми та профілю поки що не зустрічалися на пам'ятках доби бронзи. Тому ми вважаємо відкритим питання стосовно походження браслету.

Серед інших знахідок зазначимо пронизку, яку було виготовлено з порожнистої скороченої кістки, імовірно за все, птаха (рис. 20, 4), та уламки піщаникових абразивів. Стан пронизки досить задовільний через те, що виріб перебував у вогнищі. Краї та поверхня пронизки старанно оброблено. Довжина виробу 1,5 см, діаметр 1 см.

Вироби з каменю використовувалися як абразиви. На одному з виробів є досить глибокий жолоб від спрацьованості (рис. 20, 2). У іншого - жолоб від роботи неглибокий та широкий. Залишається додати, що другий абразив було зламано ще в давнині (рис. 20, 3).

Інтерпретація матеріалів. Слід одразу зазначити, що автором цієї роботи не ставилося за мету вирішування всіх сторін проблем, що тим чи іншим чином будуть згадуватися нижче. Додамо, що при опрацюванні матеріалів публікації виникло багато взаємовиключних запитань, відповіді на які, можливо, буде знайдено при подальших дослідженнях.

Вигляд крем'яного комплексу Клешни-3 багато в чому має спільні риси з кремінними колекціями таких пам'яток дереївського часу басейну Середнього Подонеччя, як: озеро Клешни Друге-1 [Телиженко, Манько, Ковалева, 1999, с. 37, рис. 10], Серебрянське [Санжаров, Бритюк, Котова, Черных, 2000, с. 24, рис. 10; с. 26, рис. 12; с. 27, рис. 13; с. 29, рис. 15; с. 30, рис. 16] Черникове Озеро-1, -2, -3 [Санжаров и др. с. 49, рис. 30; с. 50, рис. 31; с. 59, рис. 36], Зелена Горниця-4 [Телиженко, Супрун, в печаті], Занівське-1 [Телиженко, 2003, в печаті], Кругле [Бритюк, 2003], Крейдянка [Клименко, Котова, Колесник, 2001, с. 42-46] та ін. Порівняльний аналіз кремінних комплексів Клешни-3 та відзначених пам'яток, указує на досить великий процент схожості серед таких категорій знарядь, як скребачки, пластини з ретушшою та наконечники стріл. Серед наконечників переважають підтрикутнікові форми з рівною або виїмчастою основою. Знаряддя на пластинах відрізняються від аналогічних виробів пізньонеолітичного часу більшими розмірами, шириною та довжиною. Серед скребачок переважають вироби на великих пластинчастих відщепках та, рідше, на аморфних відщепках, також досить великих розмірів. Дивно, але майже на всіх відомих пам'ятках дереївського часу, що було досліджено за останній час у Середньому Подонеччі, не було знайдено жодного нуклеуса, з негативами від широких та довгих пластин. Натомість ми маємо майже в усіх випадках нуклеуси кінцевої спрацьованості.

Ми недаремно звернули увагу на порівнянні дереївських виробів з кременю з пізньонеолітичними. Справа в тому, що матеріали багаточислової пам'ятки Занівське-1, на якій на даний момент проводяться археологічні дослідження, до-

сильше впевнено вказують на те, що ті ж самі традиції обробки кременю, які ми відзначаємо в пізньонеолітичному часі, майже не змінюються в енеолітичному часі. На відміну від пізньонеолітичних пам'яток, на дереївських ми не бачимо трапецій зі струганою спинкою та скребачок на вузьких пластинах - це майже всі зміни, що можна зазначити. Ці предмети, можливо, щезли із обігу ще до появи в цих місцях дереївського населення. Питання спадкування населення в басейні Сіверського Дінця у межах другої половини п'ятого тисячоліття до н.е., є найбільш цікавим моментом у вивченні давньої історії. Зрозуміло, що на цей час ми не маємо доказів прямих стосунків неолітичного та енеолітичного населень, але останні дослідження, що проводяться в басейні Сіверського Дінця, указують на те, що подібні процеси у вигляді співіснування, можливо, мали місце. Період співіснування тривав, імовірно за все, досить тривалий термін, доки неолітичне населення не розчинилося серед маси середньостогівського населення, але при цьому не втрачаючи деяких своїх традицій. На прикладі Занівського-1, є можливість для дуже обережних висновків щодо можливості співіснування неолітичного населення та скелянського, що маркують один з ранніх етапів середньостогівської культури. Скелянської кераміки в цій пам'ятці так замало, що, мабуть, є сенс говорити про ймовірність скелянського імпорту або ж про початок проникнення скелянського населення до цього регіону.

Одним з прикладів, що може проілюструвати зберігання неолітичних традицій у неолітичному середовищі, є наявність у керамічному комплексі Клешні-3 посудини з комірцевим оформленням вінця. Посуд такого типу знайомий нам за багатьма пам'ятками пізньонеолітичного та енеолітичного часів. Власне кажучи, посуд репінської культури пізнього енеоліту, демонструє одну з модифікацій комірцевого оздоблення [Васильєв, Синюк, 1985, с. 110, табл. 29].

Зіставлення крем'яних комплексів Клешні-3 та Костянтинівського поселення дає, як не дивно, менший процент схожості. Почасти це може пояснюватися переважанням на Костянтинівці галькової сировини тільки маленьких та середніх розмірів, але можливе також і те, що погана якість сировини сприяла розповсюдженню на пам'ятці біфасіальної техніки виготовлення знарядь з максимальним використанням відщепів. Якщо взяти до уваги, що для виготовлення знарядь населення Костянтинівки використовувало за звичай сировину з великим відсотком браку (тріщини та раковини), тоді стає зрозумілим, чому ми не зустрічаємо в Костянтинівці виробів на масивних пластинах, що досить поширені на донецьких пам'ятках цього часу. Серед основних категорій кремінного інвентаря, що мають спільні риси як на Клешні-3, так і на Костянтинівці, слід зазначити скребачки на відщепках, наконечники стріл та біфаси.

Порівняльний аналіз керамічного комплексу Клешні-3 з матеріалами пам'яток дереївського часу Середнього Подонеччя, а також з комплексами, які відносяться до костянтинівської культури, приводить до висновку про загальне генетичне підґрунтя, що об'єднує їх. Зауважимо, що ця думка набуває сенсу при розгляданні лише окремих рис матеріальної культури вказаних пам'яток. І дійсно,

такий тип посуду, як високогорлий, що має різкий перегин у верхній частині, а також, що орнаментований за звичай у верхній третині посудини відбитками гребінцевого або шнурового штампів - є переважним як для дереївських пам'яток (маємо на увазі Клешню-3 та інші пам'ятки цього часу, що розташовані в Подонеччі), так і для побутових пам'яток косянтинівської культури. Звужуючи коло та конкретизуючи розглядання проблеми, додамо, що саме дві високогорлі посудини Клешні-3, орнаментовані відбитками тонкого шнуру, зіставленого в геометричні композиції, викликають найбільше зацікавлення. Витоки виникнення подібної орнаментации, що на цей час зафіксована лише на Клешні-3, а також на Занівському-1 (рис. 22) та в поодиноких випадках на Зливках [Дегерменджи, Кияшко, Котова, 1992, с. 33, рис. 2, 3, 4], Університетській-3 [Синюк, 1981, с. 13, рис. 5, 11, 12] і Закатному (рис. 23; 24), але в Косянтинівці досить поширена (можливо, через загальний обсяг матеріалів, що було там знайдено), потребують окремого дослідження. Спроба Є.О. Черних з'ясувати походження орнаментации косянтинівського посуду примусила й нас звернутися до матеріалів, указаних у праці цього автора. З'ясувалося, що хронологічна відстань між пам'ятками дереївського та косянтинівського типу і пам'ятками батайсько-терсекського типу, становить, за останніми дослідженнями, 500-400 років [Шорин, 1999, с. 84]. До цього слід додати, що автором був наведений приклад із пам'ятками Карабаликти-VII та VIII, на яких начебто було знайдено посуд, орнаментований геометричними фігурами, складеними з шнурових відбитків. Проте, як виявилось, на цих пам'ятках взагалі не зустрілася кераміка із шнуровою орнаментацией [Матюшин, 1982, с. 89-94]. Але й не слід відкидати досить ризиковану думку Є.О. Черних про можливість поширення традицій шнурової орнаментики зі сходу (верхів'я річок Тоболу та Ішиму), через те що проблема розповсюдження традиції гребінцевого геометризму зауральських культур на південний захід, де пізніше сформувалися пам'ятки турганикського типу, та на південь, де виникли батайська та терсекська культури, дійсно має місце. Деякі посудини вказаних культур мають орнамент, що дещо нагадує косянтинівські візерунки. До речі, за думкою А. Ф. Шоріна, дуже великий вплив на Зауральсько-Казахстанський регіон справили пам'ятки, що походять із Північного Прикаспію [Шорин, 1999, с. 59]. І дійсно, на багатьох посудинах, що походять з пізньонеолітичної стоянки Тентексор, ми можемо побачити дуже складні геометричні візерунки, що були нанесені здебільшого відступаючими наколами [Васильєв, Выборнов, Козин, 1986, с. 12-19, рис. 3-10]. Кременний інвентар також має багато аналогій із пам'ятками Середнього Подонеччя доби пізнього неоліту-енеоліту [Васильєв, Выборнов, Козин, 1986, с. 22, рис. 11]. Проте ще раз зауважимо, що питання хронологічної взаємозалежності пам'яток Південного Уралу та Подонеччя з Нижнім Доном потребує подальшого розглядання. На даному етапі досліджень ми не маємо чітких проміжних форм геометричної орнаментации, що простежувалися б на вказаних просторах. До цього слід додати, що геометричний орнамент складений із шну-

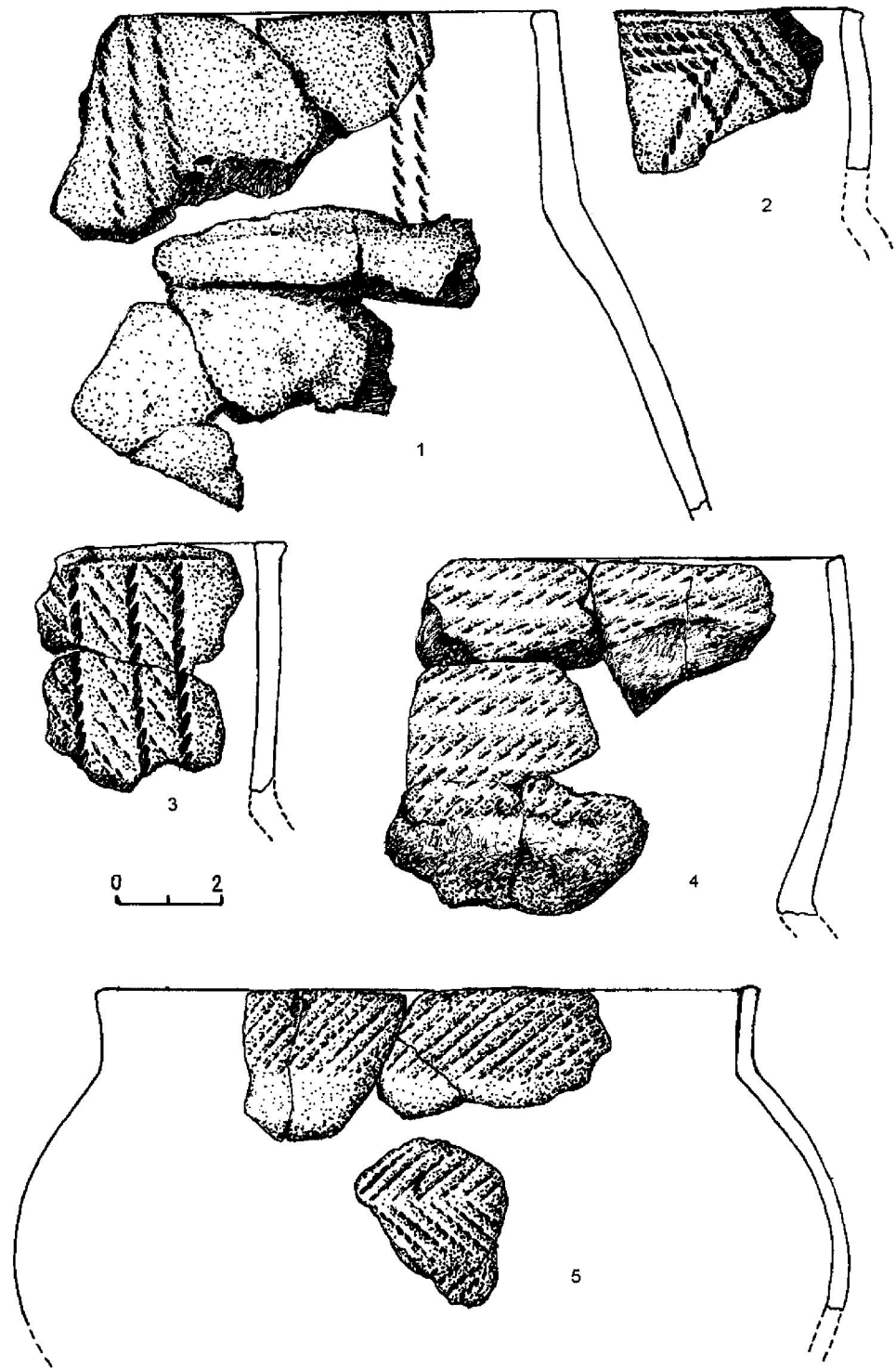

Рис. 22. Клешня-3. Посуд середньостогівської культури.

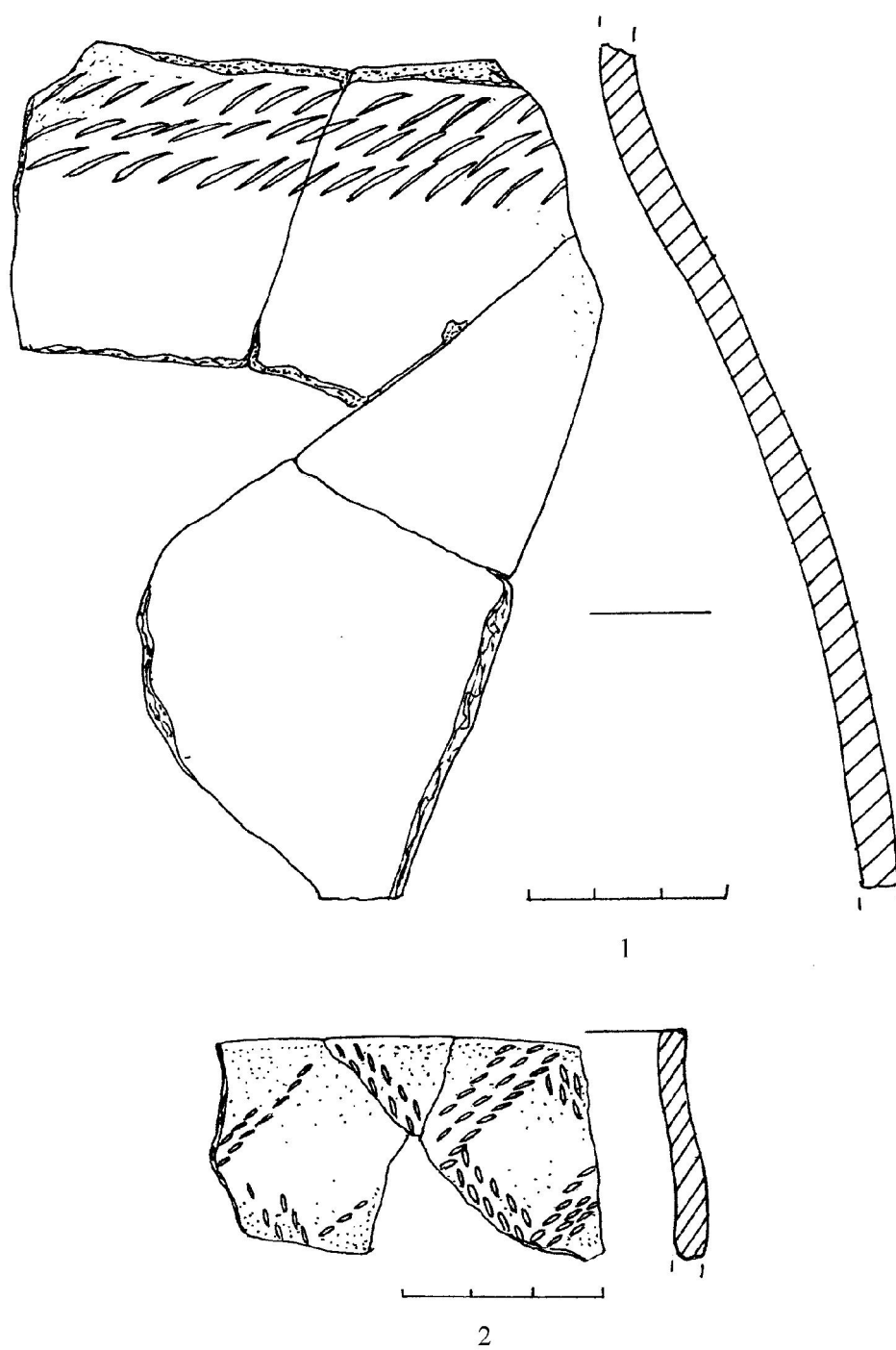

Рис. 23. Закатне-1. Розкоп 1. кв. 1, 4 шт. керамічний посуд (за В.В.Рогудєєвим).

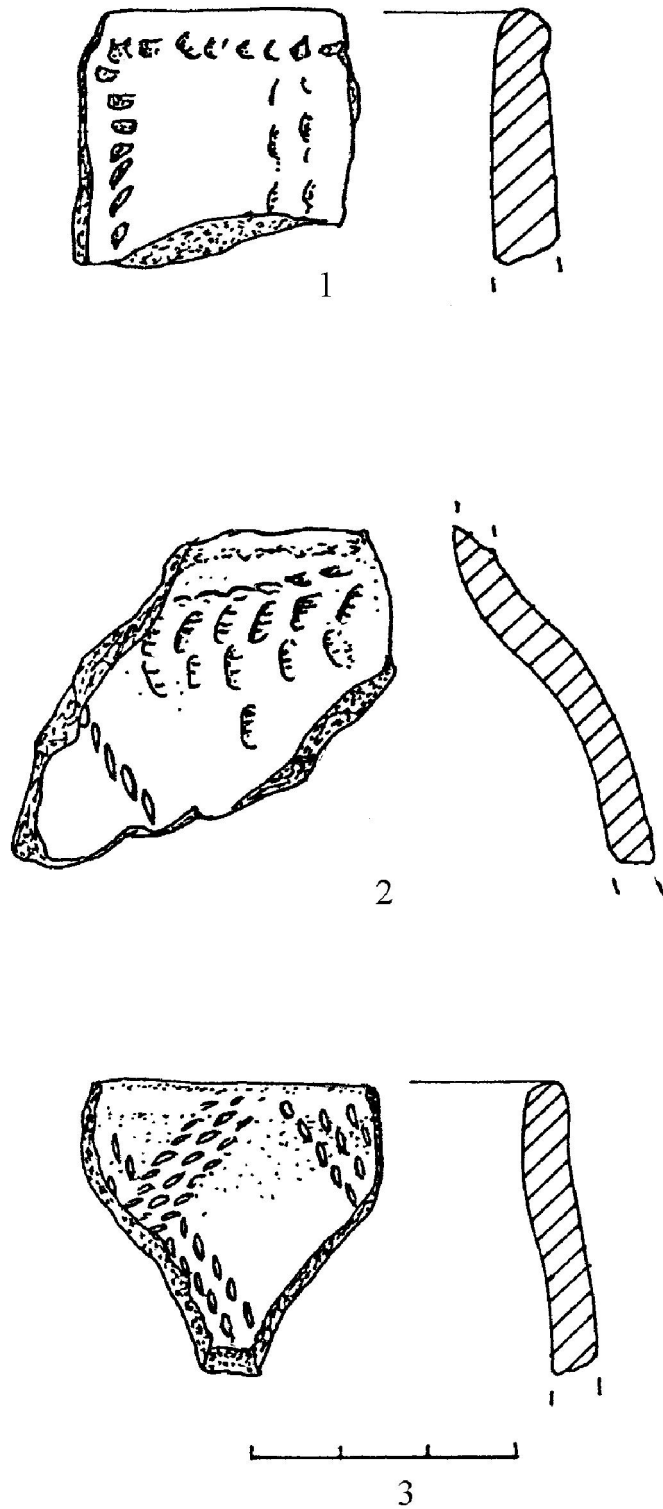

Рис. 24. Закатне-1. Розкоп 1. кв. 1, 3 шт. 1,2,3 - керамічний посуд (за В.В.Рогудєєвим).

рових та гребінцевих відтисків зустрічається також і на кераміці Дерев'яського поселення [Телегін, 1973, рис. 52, 30, 32], та на поодиноких посудинах пізньонеолітичного часу в басейні Сіверського Дінця, тому не бачимо особливих причин не враховувати це підгрунтя для складання особливих форм орнаменталізації. Чи можливо до вирішення цього питання приєднати думку про конвергентне виникнення геометричної орнаменталізації на досить широких просторах? Вважаємо, що так, особливо враховуючи можливість використання місцевого, пізньонеолітичного, та, безумовно, за сприяння чужорідного підгрунтя. Можливо, проблема орнаменталізації посуду має бути тісно пов'язаною із функціональним призначенням цих виробів. Гадаємо, що немає потреби наводити певні аналогії цьому спостереженню, тому що вони зустрічаються досить часто на пам'ятках із широким хронологічним спектром (згадаємо хоча б кубки Чорноліської культури пізньої бронзи, орнаментованої досить складними візерунками, та інший "побутовий" посуд тієї ж культури). Здається також, що для розв'язання цього питання важливо звернути увагу на більш актуальну проблему часу та місця виникнення шнурової орнаменталізації взагалі. З цього приводу досить дивно виглядає спроба Є.О. Черних поділити, на нашу думку, гомогенний керамічний комплекс дослідженої ним пам'ятки Кругле за принципом: посуд з гребінцевим орнаментом, є дерев'яським, а із шнуровою орнаменталізацією - належить до константинівської культури. За тим же принципом було заявлено про те, що яйцеподібні форми посуду властиві середньостогівській спільноті, а сферичні - константинівської [Черных, 2003, с. 105]. При цьому кидається в очі відсутність цілих форм посуду на Круглому. Автор намагається лобювати думку про східний (константинівський) вплив на Подонеччя за часів пізнього енеоліту. Разом із ним ту ж саму ідею було підхоплено Жеребіловим С.А., дослідником із Ростова-на-Дону (усна доповідь на VIII міжнародній археологічній конференції в м. Ростов-на-Дону, 2002 р.). За його думкою, вплив північнокавказьких традицій простежується за доби енеоліту та в подальші часи. Головним аргументом цього дослідника були приклади поодиноких знахідок у межах Східної України прапорцеподібних наконечників та посуду константинівської культури на Клешні-3. Нагадаємо, що ті ж самі думки було раніше висловлено автором цієї публікації, але, як уже було сказано вище, погляди на цю проблему з часом дещо змінилися.

Розглянемо можливість північнокавказького впливу на Подонеччя. Але чи можемо ми стверджувати, що цей вплив був досить потужним, щоб змінити матеріальну культуру племен, що населяли досить густо зарослий басейн Сіверського Дінця та його приток? Здається, що імпульс якщо й мав місце, то в межах торгівлі чи обміну або в шлюбних контактах. Якщо ж дотримуватися висловленого Д.Я. Телегіним розподілу дерев'яського населення за місцями їх географічного розташування (осколо-донецька або константинівська групи), то ситуація не виглядає такою складною [Телегін, 1973, розділ 1]. Можливо, що на прикладі Клешні-3 ми бачимо наявність указаних вище контактів між генетично спорідненими групами населення. Як нам здається, у побутових пам'ятках Подонеччя

ми не маємо прямих свідчень впливу Костянтинівської культури. Але якщо припустити цю думку, то ми зіткнемося із фактом відсутності на цих пам'ятках майкопських традицій, які начебто повинні перебувати у складі цієї культури. Ми не бачимо майкопського посуду з лощеною поверхнею, численних слідів присутності прапорцеподібних наконечників та інше. Звертаючись якраз до вказаного типу наконечників, зазначимо, що наявність подібних наконечників простежується в досить широкому географічно-хронологічному просторі, про що свідчать крем'яний та кварцитовий комплекс доби енеоліту Русское Труево-2 в Посуррі [Ставицкий, 2002, с. 95, рис. 2], на території Хвалинського могильника [Агапов, Васильев, Пестрикова, 1990, с. 121, рис. 25,7;], а також пам'ятки кельтиминарської культури [Коробкова, 1969, с. 109, рис. 28, 24, 26, 27-29; Виноградов, Мамедов, 1975, с. 38, рис. 15, 1, 15, 26, 27; с. 40, рис. 16, 1-9], на яких також було знайдено прапорцеподібні наконечники (але слід зауважити, що кельтиминарські наконечники відрізняються від майкопських за технікою обробки). Проте знаходження серед інвентаря тієї чи іншої пам'ятки інокультурних речей може свідчити про проникнення якихось традицій, але не обов'язково це потрібно пов'язувати із пересуванням значної кількості населення.

Але повернемося до нашої проблеми. Вище було зроблено припущення щодо середньостогівського (дереївського) походження матеріалів Клешні-3. З великою часткою ризику ми припускаємо ту ж саму думку щодо нижньодонських пам'яток, на яких переважна частина керамічної колекції, безперечно, має середньостогівське походження. Про це раніше висловлювалися і інші автори, але вперше про це було сказано в монографії Д.Я. Телегіна, який виділив у межах середньостогівської культури костянтинівську групу пам'яток. Це виділення, на наш погляд, є достатньо обґрунтованим та може бути пристосоване до сучасних поглядів на цю проблему.

При знайомстві з колекцією Костянтинівського поселення кидається у вічі суттєва різниця між посудом дереївського часу, який, до речі, на цій пам'ятці чисельно переважає, та посудом майкопського типу. Звернемо також увагу на те, що вказані в праці В.Я. Кіяшка синкретичні форми посуду нечисленні та, можливо, не мають з основним комплексом єдиного цілого. Немає сумнівів, що середньостогівське населення, яке проникло до Нижнього Дону, постійно зазнавало впливу інокультурних традицій, унаслідок чого могли виникнути певні синкретичні форми матеріальної культури. В.Я. Кіяшко у своїх дослідженнях із цього приводу якраз і зробив наголос на синкретичному вигляді посуду Костянтинівського поселення. Але й у цьому разі виникають протиріччя. Наявність майкопського компонента в Роздорському-1 (декілька фрагментів) [Кіяшко, 1994, с. 31] та в Костянтинівці (8,2 %) [Кіяшко, 1994, с. 44] дійсно може пояснюватися наявністю на якомусь проміжку часу стосунків між носіями середньостогівської та майкопської культур. Але можна також припустити, що ці стосунки могли й не призвести до виникнення самостійної культури.

Наскільки можлива синхронізація середньостогівських та майкопських традицій, і які саме контакти мали місце в цих пам'ятках - це тема для окремого дослідження і цього питання ми торкнемося трохи нижче, але в нас немає сумнівів у тому, що майкопський компонент у Костянтинівському поселенні є вторинним по відношенню до середньостогівського. Це досить переконливо доводить В.Я. Кіяшко на прикладі Роздорського-1, де їм було виділено два хронологічних етапи в розвитку культури. При цьому ранній етап не мав майкопського компонента зовсім, а на другому етапі знайдено лише декілька фрагментів, схожих на майкопські. Як уявляється, весь комплекс артефактів, відомий нам із публікацій та особистого ознайомлення, переконливо свідчить про те, що в історії Костянтинівського поселення також було два, а можливо, і більше етапів. Може бути, що на ранньому етапі існування поселення, середньостогівське населення одноосібно займало цю територію. Матеріали майкопської культури можуть маркувати другий етап. Можливо, що ті форми посуду, що В.Я. Кіяшко називає синкретичними, і є результатом стосунків майкопського та середньостогівського населень. Судячи з останньої праці, зустріч представників двох традицій проходила в умовах збройного протистояння [Кіяшко, Поплевко, 2000, с. 246]. Але при цьому не зовсім стає ясною теза про завойовницьку роль саме середньостогівського населення. Кількісне переважання наконечників із виїмкою або з рівною основою на Костянтинівському поселенні не обов'язково повинно свідчити про їх одночасне використання саме як бойового знаряддя середньостогівців у боротьбі проти майкопського населення. До цього треба додати думку Г.М. Поплевко, яка на даних трасологічного аналізу зробила висновок про поліфункціональну направленість у використанні наконечників [Поплевко, 1990]. Крім того, наконечники підтрикуткової форми із рівною або виїмчастою основою нам відомі не тільки серед матеріалів середньостогівської культури. Вони також зустрічаються серед матеріалів репінської та ямної культур. Не називаючи всі відомі знахідки подібних наконечників, зауважимо, що вони досить поширені як у часі, так і територіально.

На жаль, у цій роботі ми не можемо провести якихось певних паралелей між побутовими та поховальними пам'ятками. У останні роки в басейні Сіверського Дінця не було знайдено жодного поховання, яке можна було б ідентифікувати як середньостогівське. Спроба Н.С. Котової довести перебування представників костянтинівської культури в Подонечі за такими ознаками, як наявність у похованні 4 наконечників стріл, якими начебто були вбиті "костянтинівці" представниками дереївського населення [Котова, 2003, с. 94], потребує подальшого розглядання через відсутність серії поховань цього часу. Як на нашу думку, то олександрійське поховання № 4 може свідчити також і про войовничі зіткнення серед дереївського населення, що проживало на той час по всій течії Сіверського Дінця. Однією з причин зіткнень могла бути боротьба за розподіл території (природні ресурси, заплавні озера та луки, броди, шляхи та ін.).

Звернемося також до синхронізації середньостогівської та майкопської культур. Відомо, що середньостогівські пам'ятки дереївського етапу (Подніпров'я та Подонеччя) датуються на сьогоднішній день у межах останньої чверті п'ятого тис. до н.е. та першої чверті четвертого тис. до н.е. [Telegin D. Ya., Kovaliukh N. N., Potekhina I. D., Lillie M, 1999; Манько, Телиженко, 2002; Котова, 2003]. До цього часу, як ми вище бачили, за даними радіовуглецевого аналізу уламків тиглів, треба приєднати також і матеріали Клешні-3. Можливо, що дереївське населення існувало в Подонеччі й у більш пізніший час, як це ми припускали, аналізуючи матеріали з Підгорівки [Телиженко, 2003], але ця думка поки що не підтвердилася даними нових досліджень. Що стосується майкопської культури, то, згідно з останніми даними російських дослідників, побутові комплекси в Прикубанні та на Тереку датуються за радіовуглецевими аналізами початком IV - другою чвертю IV тис. до н.е. [Шишлина, Чичагова, Зазовская, Й. Ван дер Плихт, 2003]. Також початком четвертого тисячоліття до н.е. датуються матеріали зі степових майкопських поховань у Калмикії та на Ставропільському плато. Співвідношення радіовуглецевих дат середньостогівських та майкопських пам'яток указує на ймовірність стосунків між ними в першій чверті четвертого тисячоліття. Але подібні припущення повинні базуватися на результатах нових даних або при більш досконалому розгляді та порівнянні більшої частини матеріалів з Костянтинівського та Роздорського-1 поселень.

Нами розглянуті матеріали енеолітичного часу багатощарової пам'ятки Клешня-3, на якій були знайдені матеріали, що відносяться до дереївського часу середньостогівської культури, а також кераміку, що знаходить за типом орнаментації певні аналогії серед кераміки першої групи Костянтинівського поселення. Беручи до уваги зазначений вище комплекс даних: керамічний комплекс, крем'яний інвентар, а також радіовуглецеві дати, - слід визнати повну гомогенність комплексу та відсутність серед матеріалів Клешні-3 ознак південно-східного впливу, під яким ми вважаємо Костянтинівську культуру з її майкопським компонентом.

Розглянуті вище матеріали Клешні-3, а також зіставлення їх із знахідками Костянтинівського та Батайського поселень переконали нас у тому, що керамічні комплекси останніх не є гомогенними та можуть свідчити в крайньому разі про два етапи в історії цих пам'яток. Як уже було сказано вище, здається більш привабливою думка Д.Я. Телегіна про виділення костянтинівської групи пам'яток у межах пізнього етапу середньостогівської культури. У свою чергу, можна було б конкретизувати думку Д.Я. Телегіна та запропонувати для середньодонецького регіону альтернативну назву для деяких пам'яток терміна "пам'ятки з керамікою костянтинівського типу".

Враховуючи всі взаємовиключні та надто ризиковані моменти цієї роботи, зробимо зауваження, що для подальшого розв'язання всіх вищезазначених проблем, потрібні додаткові дослідження (радіовуглецеві, палінологічні та ін.). На жаль, обсяг публікацій матеріалів Роздорського-1 та Костянтинівського посе-

лень не відповідає вимогам сучасної науки, тому перш за все потрібні нові, більш повні дані з цих пам'яток, що будуть підкріплені сучасними дослідженнями.

Список використаних джерел

1. *Агапов С.А., Васильев И.Б., Пестрикова В.И.* Хвалынский энеолитический могильник. - Саратов, 1990. - С. 15-30.
2. *Бритюк А.А.* Кремневая коллекция энеолитического слоя поселения Круглое на Северском Донце // Материалы и исследования по археологии Восточной Украины. - №1. - Луганск: Изд-во ВНУ им. В.Даля, 2003. - С. 113-121.
3. *Васильев И.Б., Синюк А.Т.* Энеолит Восточно-Европейской лесостепи. - Куйбышев, 1985. - 118 с.
4. *Васильев И.Б., Выборнов А.А., Козин Е.В.* Позднеэнеолитическая стоянка Тентексор в Северном Прикаспии // Древние культуры Северного Прикаспия. - Куйбышев, 1986. - С. 6-31.
5. *Виноградов А.В., Мамедов Э.Д.* Первобытный Лявлякан. - М.: Наука, 1975. - 288 с.
6. *Дегерменджи С.М., Кияшко В.Я. Котова Н.С.* Неолитические и энеолитические материалы поселения Зливки // Неолитические памятники степной Украины. Препринт. - Киев, 1992. - С. 27-36.
7. *Кияшко В.Я.* Новое энеолитическое поселение на нижнем Дону // Археологические открытия 1967. - М.: Наука, 1968. - С. 72.
8. *Кияшко В.Я.* Нижнее Подонье в эпоху энеолита и ранней бронзы: Автореф. дисс... канд. ист. наук. - М., 1974. - 24 с.
9. *Кияшко В.Я.* Многослойное поселение Раздорское-1 на Нижнем Дону // КСИА, № 192. - М.: Наука, 1987. - С. 73-80.
10. *Кияшко В.Я.* Место памятников Константиновского типа в системе степных культур энеолита-ранней бронзы // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья (к 100-летию основания Херсонского музея древностей). Тезисы докладов юбилейной конференции. - Ч. 1. - Херсон, 1990. - С. 40-41.
11. *Кияшко В.Я.* Между камнем и бронзой // Донские древности. - Вып. 3. - Азов: Азов. краеведч. музей, 1994. - 132 с.
12. *Кияшко В.Я., Поплевко Г.Н.* Кремневые наконечники стрел Константиновского поселения // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 1998 г. - Вып. 16. - Азов: Азов. краеведч. музей, 2000. - С. 241-258.
13. *Клименко В.Ф., Котова Н.С., Колесник А.В.* Многослойное поселение Крейдянка на Харьковщине // Проблемы археологии и архитектуры. - Том 1.- Донецк-Макеевка, 2001. - С. 39-46.
14. *Коробкова Г.Ф.* Орудия труда и хозяйство неолитических племен Средней Азии // МИА СССР. - № 158. - Л.: Наука, 1969. - 216 с.
15. *Котова Н.С.* Энеолитические материалы поселения и могильника у хутора Александрия на реке Оскол // Материалы и исследования по археологии Восточной Украины. - №1. - Луганск: Изд-во ВНУ им. В.Даля, 2003. - С. 78-97.
16. *Котова Н.С.* Культурная ситуация в бассейне Северского Донца в эпоху энеолита // Чтения посвященные 100-летию деятельности В.А. Городцова в Государственном Историческом музее. Тезисы конференции. - Ч. 1. - М., 2003. - С. 61-63.

17. Манько В.А., Телиженко С.А. О группе памятников типа Клешня-2 в среднем течении Северского Донца // Древности Северского Донца. - Вып. 2. - Луганск: Шлях, 1999. - С.4-18.
18. Манько В.А., Телиженко С.А. Раннеэнеолитическая стоянка Клешня-3 на Среднем Донце // Древности Северского Донца. - Вып. 4. - Луганск: Шлях, 2000. - С.5-34.
19. Манько В.А., Телиженко С.А. Мезолит, неолит и энеолит Подонечья: каталог радиоуглеродных дат. - Луганск.: Шлях, 2002. - 40 с.
20. Манько В.А., Телиженко С.А. Проблемы абсолютной хронологии мезолита-энеолита Подонечья // Материалы и исследования по археологии Восточной Украины. - №1. - Луганск: Изд-во ВНУ им. В.Даля, 2003. - С. 31-64.
21. Матюшин Г.Н. Энеолит Южного Урала. - М.: Наука, 1982. - 328 с.
22. Поплевко Г.Н. Наконечники стрел Константиновского поселения (данные трассологического анализа) // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца. Тезисы докладов. - Луганск, 1990. - С. 92-94.
23. Санжаров С.Н., Бритюк А.А., Котова Н.С., Черных Е.А. Поселения неолита-ранней бронзы Северского Донца. - Луганск: ВНУ, 2000. - 128 с.
24. Синюк А.Т. Репинская культура эпохи энеолита-бронзы в бассейне Дона // РА - № 4. - 1981. - С. 8-19.
25. Ставицкий В.В. Энеолитическое поселение Русское Труево-2 на Верхней Суре и происхождение древностей Алтатинского типа // Археологические записки. - Вып. 2. - Ростов-на-Дону, 2002. - С. 91-103.
26. Телегін Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді. - К.: Наукова думка, 1973. - 172 с.
27. Телегін Д.Я., Нечитайло А.Л., Потехина И.Д., Панченко Ю.В. Среднеэнеолитическая и Новоданиловская культуры энеолита Азово-Черноморского региона: Археолого-антропологический анализ материалов и каталог памятников. - Луганск: Шлях, 2001. - 152 с.
28. Телиженко С.А., Манько В.А., Ковалева В.А. Исследования многослойного памятника озеро Клешни второе-1 в Кременском районе Луганской области в 1997 году // Древности Северского Донца. - Вып. 2. - Луганск: Шлях, 1999. - С. 19-43.
29. Телиженко С.А. О связях Нижнего Подонья со Средним Подонечьем в позднеэнеолитическое время // Северный Кавказ и кочевой мир степей Евразии: V "Минаевские чтения" по археологии, этнографии и краеведению Северного Кавказа: тезисы докладов межрегиональной научной конференции. - Ставрополь: Изд-во СГУ, 2001. - С. 14-16.
30. Телиженко С.А., Бритюк А.А. Новые данные о металлообработке в энеолите Подонцовья // Чтения посвященные 100-летию деятельности В.А. Городцова в Государственном Историческом музее. Тезисы конференции. - Ч. 1. - М., 2003. - С. 67-70.
31. Телиженко С.А. Радиоуглеродные даты Подгоровского поселения // Материалы и исследования по археологии Восточной Украины. - №1. - Луганск: Изд-во ВНУ им. В.Даля, 2003. - С. 71-77.
32. Черных Е.А. Керамика из нижних горизонтов поселения Круглое в Подонцовье // Материалы и исследования по археологии Восточной Украины. - №1. - Луганск: Изд-во ВНУ им. В.Даля, 2003. - С. 98-112.
33. Шишлина Н.И., Чичагова О.А., Зазовская Э.П.Й. ван дер Плихт. Радиоуглеродная хронология майкопских памятников южных Ергеней // Чтения, посвященные

100-летию деятельности В.А. Городцова в Государственном Историческом музее. Тезисы конференции. - Ч. 1. - Москва, 2003. - С. 79-82.

34. *Шорин А.Ф.* Энеолит Урала и сопредельных территорий: проблемы культурогенеза. - Екатеринбург: УрО РАН, 1999. - 182 с.

35. *D.Ya. Telegin., N.N. Kovaliukh., I.D. Potekhina., M. Lillie.* Chronology of Mariupol type cemeteries and subdivision of Neolithic-Copper Age Cultures into periods for Ukraine // Radiocarbon and Archaeology. - 1 (2000). - St. Ptsb.: Thesa. - p. 59-74.

Телиженко С.А.

КЛЕШНЯ-3 - ПАМЯТНИК С КЕРАМИКОЙ КОНСТАНТИНОВСКОГО ТИПА НА СЕВЕРСКОМ ДОНЦЕ

В статье анализируются материалы позднеэнеолитического времени многослойного памятника Клешня-3. Рассматриваются проблемы, связанные с возникновением памятников "константиновского типа".

Telizhenko S.A.

KLESHNIA-3 THE MONUMENT WITH KOSTYANTINIVSKA POTTERY IN SEVERSKY DONETS RIVER

This article is dedicating to researches of Copper Age finds from many layers site Kleshnia-3. There was found vessels that have an appearance of ceramic vessels of Konstantinovskoye settlement (basin of Don River). Analysis in detail finds from Konstantinovskoye, Razdorskoye-1, Batay and sites in Basin of Seversky Donets River show that the greater part of these finds has common cultural roots - Seredniy Stig Culture. Influence of Maikop culture is not fixed between finds of Kleshnia-3. Perhaps it's testifying about absence of population of Konstantinovskaya culture (one of components of this culture is traditions of Maikop culture) in Basin of Seversky Donets River. Perhaps too that influence of Maikop culture had not so important role in history of Konstantinovskoye settlement. At any rate traditions of Maikop culture on the Konstantinovskoye settlement has second relate to the greater part of finds. Author of article is support mention of D. Ya. Telegin who distinguished in late Seredniy Stig Culture some local groups of sites.